

ડી.એલ.એડ્. અભ્યાસક્રમ મોડ્યુલ

દ્વિતીય વર્ષ

કોર્સ - 1 (અ)

બોધ (જ્ઞાન), અધ્યયન અને સામાજિક સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્ય

જી.સી.ઇ.આર.ટી. (વિદ્યાભવન), ઉદ્યોગ ભવન સામે, સેક્ટર-12, ગાંધીનગર.

કન્વીનર

શ્રી આઈ.વી.પટેલ

વિષય સલાહકાર

ડૉ. અશોકભાઈ ડી. પટેલ

લેખન સંપાદન

ડૉ. ગૌરાંગ વ્યાસ

ડૉ. મનિષ ત્રિવેદી

ડૉ. નિષાદ ઓઝા

ડૉ. અમી જોશી

શ્રી અલકાબેન પટેલ

શ્રી વી. કે. યાદવ

શ્રી નીતિનભાઈ દલવાડી

શ્રી જગદીશગિરિ ગોસાઈ

શ્રી રશ્મિકાંત પટેલ

સમીક્ષા

ડૉ. રૂદ્રેશભાઈ વ્યાસ

ડૉ. વંદના ભાર્ગવ

શ્રી મનોજભાઈ કોરડીયા

ડૉ. પરેશાબેન ઠાકર

નિર્માણ સંયોજન

શ્રી આઈ. વી. પટેલ

(સભ્ય સચિવ)

ડૉ. હરેશ ચૌધરી

ડૉ. અખિલ ઠાકર

ડૉ. ગૌરાંગ વ્યાસ

પ્રસ્તાવના

પરિવર્તનના પગથિયાં ચડીને જ પ્રગતિના રાજમાર્ગ સુધી પહોંચી શકાય છે. પ્રગતિના પીયૂષ પીવા માટે પરિવર્તન આવશ્યક છે. આ બાબતને અનુલક્ષીને પ્રાથમિક શિક્ષક પ્રશિક્ષણ પ્રભાવી બનાવવા માટે સમયાંતરે તેના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થતાં ક્રમશઃ પુનઃરચના કરવામાં આવી હતી.

પ્રાથમિક શિક્ષક પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમની પુનઃરચનાના ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરીએ તો ઇ.સ.1995માં રાજ્યવ્યાપી અમલી બનેલ ક્ષમતાકેન્દ્રી અભિગમને અનુલક્ષીને ક્રમશઃ ઇ.સ.1999 અને 2000માં અભ્યાસક્રમની પુનઃરચના કરવામાં આવી. ત્યારબાદ રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું (NCF) 2005ની જાહેરાત અન્વયે રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓના પાઠ્યક્રમમાં પરિવર્તન આવતાં તેમજ અભ્યાસક્રમમાં પુનરાવર્તન પામતી ક્ષમતાઓ દૂર કરવાના હેતુસર ઇ.સ.1999 અને 2002માં અભ્યાસક્રમની પુનઃરચના કરવામાં આવી. ત્યારબાદ રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમનું માળખું (NCF) 2005ની જાહેરાત અન્વયે રાજ્યની પુનરાવર્તન પામતી ક્ષમતાઓ દૂર કરવાના હેતુસર ઇ.સ.2008-09માં અભ્યાસક્રમને પુનર્ગઠિત કરવામાં આવેલ.

વર્તમાન સમયના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુજરાત રાજ્યમાં NCF-2005, RTE-2009 અને NCTE દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ NCETE-2009 તથા 12મી પંચવર્ષીય યોજનાની ભલામણોને ધ્યાને લઈને પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે થયેલ ફેરફારોના અનુસંધાને પ્રાથમિક શિક્ષક પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમનું પુનઃગઠન ઇ.સ.2014માં કરી તેનું નવું નામાભિધાન ડી.એલ.એડ. (D.El.Ed.) રાખવામાં આવેલ છે. નવા અભ્યાસક્રમમાં ક્ષમતાઓને બદલે અધ્યયન નિષ્પત્તિઓ (Learning Outcomes)ને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે.

ડૉ.રવીન્દ્રભાઈ દવે સાહેબના અધ્યક્ષપણા હેઠળ રચવામાં આવેલ અભ્યાસક્રમ સમિતિ અને ડી.એલ.એડ. કોર ટીમના માર્ગદર્શનને અંતે ડી.એલ.એડ. (D.El.Ed.) અભ્યાસક્રમનું ઘડતર કરવામાં આવેલ છે.

આ બે વર્ષીય ડી.એલ.એડ. અભ્યાસક્રમ ત્રણ વિભાગોમાં વિભાજિત છે. જેના પ્રથમ વિભાગમાં સાત અધ્યયન ક્ષેત્રો, બીજા વિભાગમાં પાંચ કાર્ય કૌશલ્યક્ષેત્રો અને ત્રીજા વિભાગમાં પાંચ પ્રતિબદ્ધતા ક્ષેત્રો સમાવિષ્ટ છે.

આ વર્તમાન ડી.એલ.એડ. (D.El.Ed.) અભ્યાસક્રમને અનુલક્ષીને તૈયાર થયેલ મોડ્યુલની સંરચનામાં જીસીઈઆરટી-ગાંધીનગર જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવનો, અધ્યાપનમંદિરો અને વિષય તજજ્ઞશ્રીઓ તેમજ સમીક્ષકશ્રીઓનો સહયોગ પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ ઉપરાંત UNICEFનો પણ આર્થિક તેમજ શૈક્ષણિક સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસક્રમ ડી.એલ.એડ. (D.El.Ed.) પ્રશિક્ષણાર્થીઓને ઉપયોગી બનશે તેવી શ્રદ્ધા છે.

આ મોડ્યુલ ક્ષતિરહિત બને તે માટે જીસીઈઆરટી દ્વારા પૂરતી કાળજી લેવામાં આવી છે. આમ છતાં તેની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો જીસીઈઆરટી સદાય આવકારે છે.

સભ્ય સચિવ

ડી.એલ.એડ. અભ્યાસક્રમ સમિતિ

જીસીઈઆરટી, ગાંધીનગર

નિયામક

જીસીઈઆરટી

ગાંધીનગર

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	એકમ	પાના નં.
1	બોધ અને જ્ઞાન	04
2	રમતો	37
3	ભાષા અને પ્રત્યાયન	54
4	સ્વ અને નૈતિક વિકાસ	79

એકમ-1: બોધ અને જ્ઞાન

- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 ઉદ્દેશો
- 1.3 સંરચનાવાદ
 - 1.3.1 સંરચનાવાદી શિક્ષણ (અધ્યયન)
 - 1.3.2 અધ્યયન-અધ્યાપનની લાક્ષણિકતાઓ
 - 1.3.3 સંરચનાવાદના અધ્યયનના સિદ્ધાંતો
 - 1.3.4 વર્ગખંડ અને સંરચનાવાદ
 - 1.3.5 વર્ગખંડમાં અધ્યેતા/વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા
 - 1.3.6 શિક્ષકની ભૂમિકા
- 1.4 માહિતી(જ્ઞાન) પ્રક્રિયાકરણના અભિગમો અને જ્ઞાનનું બંધારણ
 - 1.4.1 માહિતી (જ્ઞાન) સંસ્કરણ
 - 1.4.2 માહિતી સંસ્કરણ પ્રતિમાનના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો
- 1.5 સ્મૃતિનું સામાન્ય બંધારણ
 - 1.5.1 કાર્યરત સ્મૃતિ (ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિ)
 - 1.5.2 લાંબાગાળાની સ્મૃતિ
 - 1.5.3 સંકેતીકરણ (ધારણ) (Retention)
 - 1.5.4 પુનઃ સ્મૃતિ
 - 1.5.5 ધ્યાન
 - 1.5.6 ધ્યાનને અસર કરતાં પરિબળો
 - 1.5.7 ધ્યાનનાં આંતરિક પરિબળો

- 1.5.8** નિર્દેશક સ્મૃતિમાં ફેરફાર લાવનાર અધ્યયન, યોજનાત્મક ફેરફાર કે સંકલ્પનાત્મક ફેરફાર, આ પ્રકારના ફેરફારને કેવી રીતે સતત બનાવી શકાય ?
- 1.6** જ્ઞાનમાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક તફાવત
- 1.6.1** જ્ઞાનમાં વ્યક્તિગત તફાવત
- 1.6.2** જ્ઞાનમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક તફાવત
- 1.6.3** અધ્યયન મુશ્કેલીઓની સમજ : ડિસ્લેક્સિયા, ડિસ્કેલ્યુલિયા, ડિસગ્રાફિયા
- 1.6.4** ડિસ્લેક્સિયા (Dyslexia) શબ્દનો અર્થ
- 1.6.5** ડિસ્લેક્સિયાના પ્રકારો
- 1.6.6** ડિસ્લેક્સિક બાળકનાં લક્ષણો
- 1.6.7** ડિસ્લેક્સિક બાળકને અધ્યયન સમજમાં પડતી મુશ્કેલીઓ
- 1.6.8** ડિસ્લેક્સિક બાળકને ભણાવતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો
- 1.6.9** ડિસ્લેક્સિક બાળકને શીખવવાની પ્રયુક્તિઓ
- 1.6.10** વર્ગખંડ બહાર ડિસ્લેક્સિક બાળક પર ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો
- 1.7** સારાંશ
- 1.8** સ્વ-અધ્યયન

એકમ-1: બોધ અને જ્ઞાન

1.1 પ્રસ્તાવના

અધ્યયન કરનાર એટલે કે અધ્યેતા પોતાના અનુભવોમાંથી સક્રિય રીતે પોતાના જ્ઞાન અને અર્થનું સર્જન કરે એ સંરચનાવાદનો કેન્દ્રિય વિચાર છે. આના થકી અધ્યેતાનું પ્રત્યક્ષીકરણ વધુ વિકસે છે. માત્ર અધ્યયન નહિ પરંતુ તેની સમજના વિકાસ માટે સંરચનાવાદ તરફનું ધ્યાન વધુ સક્રિય બન્યું છે. અલબત્ત આ વાદ એ નવી સંકલ્પના નથી. આનાં મૂળિયાં પ્રોટાગોરસ, એરિસ્ટોટલ તેમજ હેરોક્લિટસના તત્ત્વચિંતનમાં અભિપ્રેત છે. સંરચનાવાદને મૂળભૂત રીતે વિકસાવવામાં વીકો, જ્હોન ડ્યૂઈ, બુનર, જિન પિયાજે તેમજ ગુડમેન ઉપરાંત હેગલ જેવા મનોવિજ્ઞાનીઓનો મહત્ત્વનો ફાળો છે. હાલમાં સંરચનાવાદનો ઉપયોગ મહત્ત્વનો બન્યો છે. અધ્યયન યોજનાના સંદર્ભમાં સંરચનાવાદનું મહત્ત્વ વધ્યું છે.

મનુષ્ય અનેક રીતે જ્ઞાન મેળવતો હોય છે અને તે જ્ઞાન તેની સ્મૃતિમાં કાયમ રાખતો હોય છે. જો મનુષ્યને યાદશક્તિ ન હોત તો ? કુદરતે મનુષ્યને જો આ શક્તિ ન આપી હોત તો જીવન કેવું અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ જાત? જ્ઞાન આપણને કઈ રીતે મળે છે તથા તેને કાયમ અને કેવી રીતે સતત મેળવી શકાય તેની સમજ આ એકમમાં મેળવીશું. પ્રાથમિકમાં ભણતાં 20% થી 25% બાળકો ડિસ્લેક્સિક છે. ડિસ્લેક્સિયા એ કોઈ બીમારી નથી, કુદરતી ઊણપ છે. તેની કઈ સમસ્યા અને મુશ્કેલી છે તેનો વિગતવાર અભ્યાસ આ એકમમાં કરીશું.

1.2 ઉદ્દેશો

- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સંરચનાવાદની સંકલ્પના સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સંરચનાવાદના લક્ષણો અને સિદ્ધાંતો સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ જ્ઞાનના બંધારણ અને માહિતીના પ્રક્રિયાકરણ અંગેની સમજ મેળવે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સ્મૃતિનું સામાન્ય બંધારણ સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ અધ્યયન સંદર્ભે મુશ્કેલીઓની સમજ મેળવે.

1.3 સંરચનાવાદ

1.3.1 સંરચનાવાદી શિક્ષણ (અધ્યયન) :

સંરચનાવાદમાં અર્થસર્જન એ મહત્ત્વની પ્રક્રિયા છે. પર્યાવરણ એ બંને પરિબળોના સંયોજન અને આંતરક્રિયા દ્વારા વાસ્તવિક જીવનના દર્શન પર ભાર એ સંરચનાવાદનું કેન્દ્ર છે.

સંરચનાવાદના સમર્થકો વાસ્તવિક દુનિયા વિશેના જ્ઞાનના સર્જન માટે તેને સ્વયં થયેલા અનુભવોના અર્થઘટન પર વધુ ભાર મૂકે છે. માણસ અર્થનું સર્જન કરે છે. માણસ અર્થને ગ્રહણ કરતો નથી. વ્યક્તિ જે અનુભવ મેળવે છે અને તેમાંથી જે અર્થ પ્રતિપાદિત કરે છે તે સંપૂર્ણ સત્ય જ હોય છે એવું પહેલેથી ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. અનેક અર્થોની શક્યતા માણસે કરેલા અર્થમાં રહેલી હોય છે.

અધ્યયન કરનાર બહારના પર્યાવરણમાંથી પોતાની યાદશક્તિમાં જ્ઞાનનું સંક્રમણ કરતા નથી. પરંતુ તે બહારની દુનિયાના વ્યક્તિગત અનુભવો તથા આંતરક્રિયાના સંદર્ભમાં પોતાના વ્યક્તિગત અર્થનું સર્જન કરે છે. જ્ઞાનનું આંતરિક પ્રત્યક્ષીકરણ સતત પરિવર્તનશીલ હોય છે. અધ્યયન માટે એવી કોઈ બાહ્યવાસ્તવિકતા કે પ્રત્યક્ષીકરણ નથી જેને શીખવા માટે તે પ્રયત્નશીલ રહી અનુભવોની આંતરક્રિયામાંથી એના જ્ઞાનનું સર્જન કરે.

જ્ઞાન મીમાંસાત્મક સંરચનાવાદ, સામાજિક સંરચનાવાદ, મનોવૈજ્ઞાનિક સંરચનાવાદ, આનુવંશિક જ્ઞાન મીમાંસાત્મક સંરચનાવાદ અને ગાણિતિક સંરચનાવાદ એ સંરચનાવાદના વિવિધ પ્રકારો છે.

1.3.2 અધ્યયન-અધ્યાપનની લાક્ષણિકતાઓ :

સંરચનાવાદી વિચારધારાની અધ્યયન-અધ્યાપનની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ ગણાવી શકાય :

- અધ્યેતા સમક્ષ વિષયવસ્તુને બહુઆયામી પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કરવામાં આવે છે.
- અહીં હેતુઓ અધ્યયન કરનાર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે.
- શિક્ષકની ભૂમિકા માર્ગદર્શક અને સહાયક તરીકેની હોય છે. તે માત્ર નિરીક્ષકની ભૂમિકામાં હોય છે.
- અધ્યેતાને સ્વ-વિશ્લેષણ માટેની ક્રિયાઓ, તક, સાધનો તેમજ એ પ્રકારનું પર્યાવરણ પૂરું પાડવામાં આવે છે.
- અધ્યેતા માટેઆમાં સ્વ-જાગૃતિ તેમજ સ્વ-નિયમનની તકો રહેલી છે.
- અહીં અધ્યેતા ચિંતન તથા નિયંત્રણ સંદર્ભે સ્વતંત્રતા ધરાવે છે.
- તે વાસ્તવિક જીવનની સંકુલતા તથા સામાજિક અનુભવો, જોડાણ આંતરક્રિયામાં પરિણમતી હોય છે.

- સમસ્યા ઉકેલ, ઊંચી માનસિક પ્રક્રિયા કૌશલ્યો તથા ઉચ્ચ જ્ઞાન કેળવવા માટેની સમજને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.
- અધ્યેતા સ્વયં જ્ઞાનનું સર્જન કરે તથા નક્કી કરેલ ધ્યેયની પૂર્તિ કરે તે માટે સંશોધન એ સૌથી મહત્ત્વનો અભિગમ છે.
- અધ્યેતામાં અનિવાર્ય કૌશલ્યો અને જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે.
- સહકારજન્ય અને સહયોગજન્ય અધ્યયન માટે અધ્યેતાને અભિપ્રેરિત કરવામાં આવે છે.
- અધ્યેતા પોતાની ક્ષમતાની મર્યાદા કરતા વધુ ક્ષમતા કેળવે તે માટે તેને સહાય આપવામાં આવે છે.

1.3.3 સંરચનાવાદના અધ્યયનના સિદ્ધાંતો :

(1) અર્થસર્જન : અધ્યયન એ એક સક્રિય પ્રક્રિયા છે જેમાં અધ્યેતા ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષીકરણ કરીને અર્થનું સર્જન કરે છે. જેના માટે જ્ઞેન ડ્યૂઈ સક્રિય અધ્યેતા એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે.

(2) અધ્યયન અધ્યેતાની પસંદગી પ્રમાણે : અધ્યેતાને જે રીતે અધ્યયન કરવાનું પસંદ હોય છે તે અધ્યયન તરેહ અંગેનો અભ્યાસ તે કરે છે. અધ્યેતા પ્રત્યેક અર્થનું સર્જન કરે છે ત્યારે તે પ્રત્યેક અર્થને તેવા જ પ્રકારની અન્ય નૂતન પરિસ્થિતિઓમાં ઉપયોગ કરવાની ક્ષમતા કેળવે છે.

(3) અધ્યેતાની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિયતા : માનસિક પ્રક્રિયા એ અર્થસર્જન કરવાની મહત્ત્વની પ્રક્રિયા છે. અધ્યેતા માટે અને ખાસ કરીને બાળકો માટે શારીરિક ક્રિયાઓ તથા પ્રાથમિક અનુભવો જરૂરી છે. પરંતુ જો પૂરતા નથી તો અધ્યેતાનું મન સક્રિય રહે તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં તેને સામેલ કરવો જરૂરી છે.

(4) ભાષા અને અધ્યયન : ભાષાના ઉપયોગ દ્વારા અધ્યયન આકાર પામે છે. અધ્યેતા જે પ્રકારની ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે તે ભાષાની તરેહ તથા ભાષાનું વર્તન અધ્યયનને અસર કરે છે. અધ્યયન અને ભાષાને અલગ ન કરી શકાય.

(5) શિક્ષણના સામાજિક પાસાંનું મહત્ત્વ : સંરચનાવાદી વિચારધારા શિક્ષણના સામાજિક પાસાંને મહત્ત્વ આપે છે તથા અધ્યયન માટેની પૂર્વશરત તરીકે વાર્તાલાપ, અન્ય વ્યક્તિ સાથેની આંતરક્રિયા અને જ્ઞાનના અમલીકરણને મહત્ત્વ આપે છે.

(6) અધ્યયન સક્રિય અને સામાજિક પ્રક્રિયા :અધ્યેતા તેનાં જીવનથી ભિન્ન હોય તેવી હકીકતો અથવા સિદ્ધાંતો શીખતો નથી પરંતુ અધ્યેતા પોતાની જાણકારી, માન્યતાઓ, પૂર્વગ્રહો તથા ભયના સંદર્ભમાં અધ્યયન કરે છે. આમ, અધ્યયન એ સક્રિય અને સામાજિક પ્રક્રિયા છે. અધ્યયનને એ પોતાના જીવનથી અલગ કરી શકતો નથી.

(7) અધ્યેતાના પૂર્વજ્ઞાનનું મહત્ત્વ:અધ્યેતા અધ્યયન કરાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન અધ્યેતાની માનસિક પ્રક્રિયાઓને ધ્યાનમાં રાખીને કરવો જોઈએ. વળી, અધ્યેતાના પૂર્વજ્ઞાનને ધ્યાનમાં રાખીને અધ્યેતાને વિષયવસ્તુ શીખવા માટેના માર્ગ તરફ વાળવો જોઈએ.

(8) વિષયવસ્તુ ચિંતન અને જીવનમાં ઉપયોગી :કોઈપણ અધ્યેતા માટે અધ્યયન કરેલ વસ્તુને તરત આકાર આપવો શક્ય નથી. આ માટે તેણે કરેલા અધ્યયન અંગે ચિંતન જરૂરી છે. જો અધ્યેતા દ્વારા તેણે કરેલ અધ્યયન અંગે ચિંતન કરવામાં આવે તો તેને જણાઈ આવે છે કે તેણે કરેલ અધ્યયન એ તેના દ્વારા કરવામાં આવેલ વારંવાર વિચાર અને ચિંતનની ફલશ્રુતિ છે.

(9) પ્રેરણાનો સ્વીકાર :કોઈપણ પ્રકારના અધ્યયન માટે પ્રેરણા ખૂબ મહત્ત્વની છે. પ્રેરણા અધ્યયન કરવામાં સહાયક નીવડે છે એ માટે નહિ પરંતુ અધ્યયન માટે જરૂરી છે. એટલા માટે તે અધ્યયન માટેનું મહત્ત્વનું પરીક્ષણ છે.

શિક્ષક હોશિયાર અને મંદ-નબળા વિદ્યાર્થીઓ સાથે સમન્વય સાધી પોતાના અનુભવો દ્વારા અધ્યયન માટેની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

1.3.4 વર્ગખંડ અને સંરચનાવાદ :

સંરચનાવાદ અનુસાર વર્ગખંડમાં અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા શિક્ષક તરફથી અધ્યેતા તરફ સ્થિર થાય છે. અહીં માત્ર શિક્ષક એક જગ્યાએ ઊભાઊભા માહિતીનું પ્રદાન ન કરતાં પોતાની આ પ્રક્રિયામાં અધ્યેતાને પણ જોતરે છે અને એને સહભાગિતા માટે પ્રેરે છે.

આ વાદ અનુસારના વર્ગખંડમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી એ માનીને ચાલે છે કે જ્ઞાન સતત પરિવર્તનશીલ છે. વિદ્યાર્થીએ કે શિક્ષકે જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેમાં પરિવર્તન થતું રહે છે. એનું અર્થઘટન પરિવર્તન પામતું રહે છે. આ વાદના વર્ગખંડની મુખ્ય ધારણાઓ નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય :

- વિદ્યાર્થી સાચું છે કે ખોટું જે સમજે છે તે મહત્ત્વનું છે.
- પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીની જ્ઞાન સર્જનની આગવી રીત હોય છે તે બાબતને સ્વીકારવી.

- મેળવેલ જ્ઞાનનો અર્થ સમજવો અને અર્થનું સર્જન કરવું એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.
- અધ્યયન પ્રક્રિયામાં સંકલ્પનાઓમાં પરિવર્તન થતું રહે છે.
- વિદ્યાર્થી જ્યારે જ્ઞાનના અર્થનું સર્જન કરે છે ત્યારે તે મૂઝવણ અનુભવે છે. આ દરમિયાન તે અર્થ સ્વીકારે છે અથવા નકારે છે.
- અધ્યેતા સ્વયં માહિતી શોધી તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીની ભાગીદારી હોય છે.
- વર્ગખંડની તમામ પ્રવૃત્તિમાં વિદ્યાર્થી કેન્દ્રમાં હોય છે.
- અહીં અધ્યેતા જૂથમાં રહી કાર્ય કરે છે.
- અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં અધ્યેતાની સક્રિયતા વધુ જોવા મળે છે.
- અધ્યેતા માનસિક પ્રક્રિયામાં ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ બનતો જાય છે.
- અહીં અધ્યેતા સ્વયં જવાબદારી વહન કરે છે.
- અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં અધ્યેતાની સક્રિયતા વધુ જોવા મળે છે.
- અધ્યેતા માનસિક પ્રક્રિયામાં ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ બનતો જાય છે.
- અહીં અધ્યેતા સ્વયં જવાબદારી વહન કરે છે.
- અહીં નવીન જ્ઞાનનું સર્જન કરવામાં આવે છે.
- અધ્યેતાને રસ પડે તેવી પ્રવૃત્તિઓનું સર્જન કરવામાં આવે છે.
- શિક્ષક વિદ્યાર્થીને પ્રશ્નોની રચના કરવામાં તેમજ તેના ઉત્તરો શોધવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- સંરચનાવાદી વર્ગખંડમાં અધ્યાપન પ્રક્રિયા દરમિયાન સહયોગજન્ય, સહકારજન્ય અધ્યયન, પરિસ્થિતિજન્ય અધ્યયન વગેરે અધ્યયન અભિગમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- વિદ્યાર્થીઓ વધુ પ્રશ્નો પૂછે તેવા પ્રયત્નને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.
- વર્ગખંડની પ્રક્રિયા વિદ્યાર્થીઓમાં નવા વિચારોના સંદર્ભમાં માનસિક પ્રક્રિયાઓ ખીલવવામાં મદદરૂપ નીવડે છે.

1.3.5 વર્ગખંડમાં અધ્યેતા/વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા :

સંરચનાવાદી વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીની ભૂમિકાને નીચે પ્રમાણે મૂલવવામાં આવે છે :

- વર્ગખંડની પ્રક્રિયામાં સક્રિય અને સમાન ભાગીદારી નોંધાવવી.
- વિદ્યાર્થીની પ્રવર્તમાન સમજ અને નવી સમજનું તાદાત્મ્ય સાધે છે.

- વિદ્યાર્થી પોતાના અનુભવો સંદર્ભે ચિંતન કરી પોતાના અધ્યયનનું નિયંત્રણ અને નિયમન કરે છે.
- અહીં વિદ્યાર્થી અધ્યયનની શરૂઆત પૂર્વજ્ઞાનને આધારે કરે છે.
- વિદ્યાર્થી પૂર્વજ્ઞાનને પડકારતા નવા જ્ઞાનનો અસ્વીકાર કરે છે.
- અધ્યેતા પોતાની પ્રસ્થાપિત માન્યતાઓ/સમજ તથા વિચારોના કારણોથી વાકેફ નથી હોતા.
- અધ્યેતા પોતાના કૌશલ્યો, વિચારો અને પ્રાપ્ત કરેલ માહિતીનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરાય છે તથા તેની પ્રસ્તુતતાને યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ અથવા ક્રિયાઓ દ્વારા તપાસે છે.
- વિદ્યાર્થીઓ તેમની માનસિક પ્રક્રિયાઓ તેમજ અધ્યયન તરેહ પદ્ધતિઓને ઓળખે છે અને એવાં જરૂરી પરિવર્તન લાવવા પ્રયત્નશીલ બને છે.
- અહીં સમાજના વિવિધ પરિમાણોના સંદર્ભમાં અધ્યેતા દ્વારા જ્ઞાનનું સર્જન કરવામાં આવે છે.
- વર્ગખંડનો સક્રિય ભાગીદાર છે.
- સમાજના વિકાસની પ્રક્રિયામાં સક્રિય રહે છે.
- અહીં તેને માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત હોય છે.
- જૂથકાર્યમાં માર્ગદર્શકની સાથે સહાધ્યાયીઓની મહત્ત્વની ભૂમિકા જોવા મળે છે.

1.3.6 શિક્ષકની ભૂમિકા :

સંરચનાવાદી વિચારધારા અનુસારના વર્ગખંડમાં શિક્ષક ચોક્કસ મર્યાદામાં રહીને માર્ગદર્શકની ભૂમિકામાં કાર્ય કરે છે. આ ભૂમિકામાં અધ્યેતાની સમજ વિકસવાની તકોનું નિર્માણ થાય છે. સંરચનાવાદમાં શિક્ષકની ભૂમિકા કંઈક આ પ્રમાણે હોય છે :

- અધ્યેતાના જ્ઞાનનો શિક્ષક દ્વારા સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.
- વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીની તપાસ પ્રક્રિયામાંથી મળતા જ્ઞાનમાં સહાયકની ભૂમિકા ભજવે છે.
- જ્ઞાન સર્જન સક્રિય રીતે કરવામાં આવે છે.
- શિક્ષક વિદ્યાર્થીને માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોત પૂરા પાડવામાં સહાય કરે છે.
- શિક્ષક વિદ્યાર્થીને પ્રવર્તમાન જ્ઞાન અને નવીન જ્ઞાનને સાંકળવામાં મદદરૂપ બને છે.
- શિક્ષક અધ્યેતાને અર્થનું સર્જન કરવામાં સહાયભૂત બને છે.
- શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન પૂછવાની પ્રક્રિયાના નિર્માણમાં મદદરૂપ બને છે.

- અહીં શિક્ષક દ્વારા વિદ્યાર્થીને જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓના સંદર્ભમાં ચિંતન કરવા સક્ષમ બનાવે છે.
- શિક્ષક વિદ્યાર્થીને જૂથકાર્ય દ્વારા જ્ઞાનનું સર્જન કરવામાં મદદ કરે છે.
- વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સ્પર્ધાત્મક ભાવ ન ઉદ્ભવે તેનું નિયમન શિક્ષક કરે છે.
- જરૂર પડ્યે શિક્ષક સહાયક આધારજન્ય અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડે છે.
- શિક્ષકની ભૂમિકા ગાઇડ અને સહાયક તરીકેની હોય છે. તે માત્ર નિરીક્ષકની ભૂમિકામાં હોય છે.
- અધ્યેતાને સ્વ-વિશ્લેષણ માટેની ક્રિયાઓ, તક, સાધનો તેમજ એ પ્રકારનું પર્યાવરણ પૂરું પાડવામાં આવે છે.
- અહીં અધ્યેતા માટે સ્વ-જાગૃતિ તેમજ સ્વ-નિયમનની તકો રહેલી છે.
- અહીં અધ્યેતા ચિંતન તથા નિયંત્રણ સંદર્ભે સ્વતંત્રતા ધરાવે છે.
- તે વાસ્તવિક જીવનની સંકુલતા અને સામાજિક અનુભવો, જોડાણ તથા આંતરક્રિયા દ્વારા પરિણમતું હોય છે.
- સમસ્યાઉકેલ, ઊંચા માનસિક પ્રક્રિયા કૌશલ્યો તથા ઉચ્ચ જ્ઞાન કેળવવા માટેની સમજણને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.
- અધ્યેતા સ્વયં જ્ઞાનનું સર્જન કરે તથા નિશ્ચિત કરેલ ધ્યેયની પૂર્તિ કરે તે માટે સંશોધન એ સૌથી મહત્ત્વનો અભિગમ છે.
- અધ્યેતામાં અનિવાર્ય કૌશલ્યો અને જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે.
- સહકારજન્ય અને સહયોગજન્ય અધ્યયન માટે અધ્યેતાને અભિપ્રેરિત કરવામાં આવે છે.
- અધ્યેતા પોતાની ક્ષમતાની મર્યાદા કરતા વધુ ક્ષમતા કેળવે તે માટે તેને સહાય આપવામાં આવે છે.
- શિક્ષક હોશિયાર અને મંદ-નબળા વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સમન્વય-ક્ષમતા સાધી પોતાના અનુભવો દ્વારા અધ્યયન માટેની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

1.4 બોધ (જ્ઞાન) પ્રક્રિયાકરણના અભિગમો અને જ્ઞાનનું બંધારણ

1.4.1 બોધ (જ્ઞાન) સંસ્કરણ :

મનુષ્ય માહિતી પ્રત્યે ધ્યાન આપે, માહિતીનું રૂપાંતર કરે, માહિતીનો સંગ્રહ કરે અને માહિતીનું પુનઃસ્મરણ કરે તેને માહિતી પ્રક્રિયાકરણ કે માહિતી સંસ્કરણ (information

processing) કહે છે. મનુષ્ય નવી માહિતી કેવી રીતે મેળવે છે, તે કેવી રીતે સ્મૃતિમાં સંગ્રહ કરે છે અને સ્મૃતિમાંથી માહિતી પુનઃપ્રાપ્ત કરે છે. તથા તેનું પૂર્વજ્ઞાન તેને કેવી રીતે માર્ગદર્શન આપે છે શું અને શી રીતે શીખે છે તે પૂર્વજ્ઞાન કેવી રીતે નક્કી કરે કે તે સમજવા માગતા સિદ્ધાંત માહિતી સંસ્કરણ સિદ્ધાંત કહેવાય છે. માહિતી સંસ્કરણ માહિતીની પ્રાપ્તિ, સંગ્રહ, પુનઃપ્રાપ્તિ (retrieval) એટલે કે પુનઃસ્મરણ અને માહિતીના ઉપયોગને લગતી માનવમનની પ્રવૃત્તિ છે.

અધ્યયન એ માત્ર જોડાણોનો સંગ્રહ નથી, પરંતુ સક્રિય પ્રક્રિયા છે. સાંપ્રત મનોવૈજ્ઞાનિકો સ્મૃતિને માહિતી સંસ્કરણ તંત્ર તરીકે જુએ છે. તેઓ જણાવે છે કે, માનવ માહિતીનો પ્રક્રિયક છે જે પર્યાવરણમાંથી આવતાં ઉદ્દીપકો પર સક્રિય રીતે પ્રક્રિયા કરે છે.

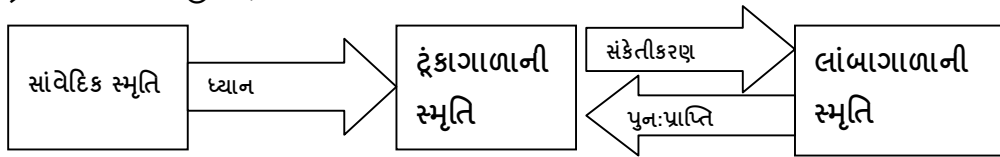
“જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયા એટલે વ્યક્તિની જાગૃતતા (Awareness)” – ગિલ્ફર્ડ

ક્યારેક તેની વ્યાખ્યા ખૂબ વ્યાપક રીતે કરવામાં આવે છે.

“જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયામાં તમામ ઉચ્ચ કક્ષાની જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓ જેવી કે, પ્રત્યક્ષીકરણ, વિચાર (Thinking), ધ્યાન (Attention), ભાષા (Language), તર્ક (Reasoning), સમસ્યાઉકેલ, સર્જનાત્મકતા, સ્મૃતિ અને બુદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે.

સાદા શબ્દોમાં જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાનો અર્થ એટલો જ કરી શકાય કે તે વ્યક્તિના મગજમાં થતી પ્રક્રિયાઓ છે. તમામ જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓ અદૃશ્ય છે. વાચન, સમસ્યા-ઉકેલ, વ્યાખ્યાન સાંભળવું આ દરેકમાં કોઈને કોઈ જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયા થાય છે. પરંતુ તેને આપણે ક્યારેય અવલોકી શકતાં નથી. આ પ્રક્રિયાનું અવલોકન જ શક્ય છે.,

“જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયા એ પ્રત્યક્ષીકરણ અને સ્મૃતિ પર આધારિત છે. આ બાબત નીચેના પ્રતિમાનથી સમજીએ :

આકૃતિ 1.1: માહિતી પ્રક્રિયાકરણ (સંસ્કરણ) પ્રતિમાન

ઉપરના પ્રતિમાન (મોડલ) પરથી ખ્યાલ આવે છે કે જ્યારે આપણા સંવેદન અંગો પર્યાવરણમાંથી કોઈ ઉદ્દીપકની અસરને અનુભવે છે ત્યારે તેની ક્ષણિક પ્રતિમાત્મક નોંધ થાય છે. જેને સાંવેદિક સ્મૃતિ (Sensory Memory) કહે છે. અહીંખૂબ ઝડપથી તે માહિતી ગુમાવે છે, માહિતી બિલકુલ ઓછા સમય માટે રહે છે. સાંવેદનિક સ્મૃતિમાં આવેલી માહિતીને ટૂંકાગાળાની

સ્મૃતિમાં મોકલવા માટે ધ્યાન અપાય છે. પ્રત્યક્ષીકરણ થાય છે. ધ્યાન ઉદ્દીપકને પસંદ કરીને, તેના ચિત્તને કેન્દ્રિત કરે છે. ત્યારબાદ માહિતી ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિમાંથી લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાં જાય છે ત્યારે એક અગત્યની ક્રિયા થાય છે. જેને સંકેતીકરણ કહે છે. આ સંકેતીકરણ નવી માહિતીને એવા સ્વરૂપમાં ફેરવે છે જેને પાછળથી પુનઃપ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માહિતી કે જ્ઞાનને લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાંથી ટૂંકાગાળાની કે કાર્યશીલ સ્મૃતિમાં લાવવાની ક્રિયાને પુનઃપ્રાપ્તિ કહે છે. પુનઃપ્રાપ્તિ પુનઃસ્મરણ કે ઓળખ દ્વારા થાય છે.

આમ, માહિતીનો કાયમી સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, કહીએ તો જેમ કમ્પ્યુટરમાં Input, Processing અને Storage થાય છે તેમ સાંવેદનિક સ્મૃતિ એ Input છે જ્યારે ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિ, સંકેતીકરણ એ Processing છે અને લાંબાગાળાની સ્મૃતિ એ Storage છે.

1.4.2 માહિતી સંસ્કરણ પ્રતિમાનના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો :

શિક્ષક આ પ્રતિમાન અંગેના પોતાના જ્ઞાનનો વર્ગશિક્ષણમાં નીચેના સંદર્ભે ઉપયોગ કરી શકે :

1. યુક્તિ-પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ :શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને સરળ રીતે યાદ રાખી શકે તેવી યુક્તિ-પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરી શિક્ષણકાર્ય કરવું જોઈએ. દા.ત. સાંકળ પદ્ધતિ, ચાવીરૂપ શબ્દ કે અન્ય પદ્ધતિ.

2. તમારા વર્ગમાં અવરોધો દૂર કરો :શિક્ષણકાર્ય શરૂ કરતાં પહેલા આગળના તાસમાં શીખવેલ બાબત યાદ કરી લો. ત્યારબાદ નવી વસ્તુ શીખવો. નવી બાબતો શીખવવા માટે આવતા અવરોધો પ્રથમ દૂર કરો.

3. નવી માહિતીની ઉપયોગિતા તરફ ધ્યાન દોરો :જે બાબત શીખવવાની છે તે વિદ્યાર્થીને ક્યાં ઉપયોગી થશે અને જો તે ન શીખે તો શી મુશ્કેલી ઊભી થશે તેના તરફ ધ્યાન દોરો.

4. માહિતીનો પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ :શીખેલી માહિતી કઈ પરિસ્થિતિમાં ઉપયોગી થશે તેની જાણકારી મેળવી તે માહિતીને તે પરિસ્થિતિ સાથે જોડો. આમ કરવાથી પરિસ્થિતિ ઊભી થતાં તે માહિતી આપોઆપ પુનઃ યાદ આવી જશે.

5. વિદ્યાર્થીને વિચારવા માટે પ્રોત્સાહિત કરો :વિદ્યાર્થીને સ્મૃતિ વિશે વિચારવાનું કહેવાથી ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિ કૌશલ્યો વિકાસ પામશે. તેનાથી લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાં વધારો થશે.

6. માહિતીનું પુનરાવર્તન કરો :માહિતીનું પુનરાવર્તન કરવાથી લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાં વધારો થાય છે. વધુ અધ્યયન એ ભૂલરહિત મનની પ્રેક્ટિસ કરવાથી અવરોધની અસર ઘટે છે.

7. યાદ રાખવા માટે SQ3R પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ વિકસાવો : SQ3R એટલે S for Survey, Q for Question, R for Recite અને R for Reviewની યાદ રાખવાની પદ્ધતિનો ખ્યાલ વર્ગખંડમાં આપી સ્મૃતિ વધારી શકાય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. જ્ઞાન એટલે શું ?
2. મનુષ્ય માહિતી કેવી રીતે મેળવે છે ?
3. SQ3Rનું પૂરું નામ લખો.

1.5 સ્મૃતિનું સામાન્ય બંધારણ

સ્મૃતિ :

આપણે કુદરત પાસેથી સ્મરણની ક્ષમતા ન મેળવી હોત તો આપણું જીવન કેવું હોત ? જો આપણને કશું જ યાદ ન રહેતું હોત તો આપણે સાથે રહી જ ન શકત. માણસ બીજા કોઈ માણસને ઓળખી જ ન શકતો હોત. આપણે ભાષા પણ ન શીખી શક્યા હોત. શીખવા માટે આપણને યાદ રહેલા પૂર્વ અનુભવો આપણે ક્યાંથી લાવી શકીએ ?

વ્યાખ્યા :

1. સ્મરણ એટલે પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવોને સંગ્રહિત કરવાની તેમજ જરૂર પડ્યે ફરી તાજા કરવાની કે ઓળખવાની ક્રિયા.- વુડવર્થ આર.એસ.
2. “સ્મરણ એ ભૂતકાલીન અનુભવોને અર્થમય બને એ રીતે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પુનઃજાગૃત કરવાની ક્રિયા છે.” –બર્ન હાર્ટ

“સ્મૃતિ એટલે જાણેલું છે તેનું જાગૃત અવસ્થામાં પુનરાવહન કરવું.” આ માનસિક શક્તિને આભારી છે. ભૂતકાળમાં વાંચેલું, જોયેલી કોઈ ઘટના, મળેલી કોઈ વ્યક્તિ અથવા અનુભવેલી કોઈ ઘટના જે-તે ક્રમ અને મૂળ સ્વરૂપે પુનઃ યાદ આવી જાય તો તેને સ્મૃતિ કહેવાય. ભૂતકાળમાં વાંચેલી બાબતો પરીક્ષાર્થી પુનઃ યાદ કરી જવાબવહીમાં લખે છે.

સ્મૃતિના સામાન્ય બંધારણમાં મનોવૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ નીચેના પાંચ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે :

1. કાર્યરત સ્મૃતિ (ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિ)
2. લાંબાગાળાની સ્મૃતિ
3. સંકેતીકરણ
4. પુનઃ સ્મૃતિ
5. ધ્યાન

આ પાંચ તત્ત્વોને આપણે વિગતવાર જોઈએ :

1.5.1 કાર્યરત સ્મૃતિ (ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિ) :

સ્મૃતિમાં સંઘરાયેલી માહિતીની એકવાર ઓળખ થઈ જાય અને તેના પ્રત્યે ધ્યાન અપાય એટલે પછી માહિતી ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિ, લઘુ અવધિ સ્મૃતિ કે કાર્યરત સ્મૃતિ (short term memory) નામના સંગ્રહમાં પહોંચે છે. ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિમાં માહિતીના આશરે સાત નાના-મોટા એકમો લગભગ 20 સેકન્ડ માટે સંઘરાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણે કોઈ અજાણ્યો ફોન નં. ડાયલ કરીએ અને એન્જોજ આવે તથા તે જ સમયે આશરે 20 સેકન્ડ માટે પણ આપણું ધ્યાન બીજે જાય તો એટલી વારમાં પેલો અજાણ્યો ફોન નં. મોટાભાગે આપણે તો ભૂલી જઈશું. (બિહલર અને સ્નોમેન, 1993, પૃ.384) ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિને કામચલાઉ સ્મૃતિ પણ કહે છે.

ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિ સક્રિય કામ કરતી હોય છે, પણ તેનું અસ્તિત્વ અત્યંત ટૂંકા સમય માટે હોવાથી જો માહિતી ઉપર અન્ય પ્રક્રિયા ન થાય તો તે ભૂલાઈ જાય, અદૃશ્ય થઈ જાય. તાત્કાલિક ઉપયોગ માટે માહિતીને સાચવી રાખવા વ્યક્તિ મનોમન માહિતીનું જે પુનરાવર્તન કરે છે તેને જાળવણી માટેનું પુનરાવર્તન (maintenance rehearsal) કહે છે. પુનરાવર્તન દ્વારા પૂર્વજ્ઞાન સાથે માહિતી જોડીને ટૂંકાગાળાને સ્મૃતિમાં સાચવવામાં આવે છે. પૂર્વજ્ઞાન આપણા લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાં રહેલું હોય છે.

ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે તમે એક પાર્ટીમાં એક વ્યક્તિને મળો છો અને તમારા ભાઈનું નામ છે તે જ નામ આ વ્યક્તિનું પણ છે, તો તમે આ માહિતીને લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાં સંઘરાયેલા પૂર્વજ્ઞાન (ભાઈનું નામ) સાથે જોડીને યાદ રાખશો.

ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિમાંથી માહિતી અવરોધ અને ક્ષય (interference and decay)નેકારણે ગુમ થઈ જાય છે, ભૂલાઈ જાય છે, નવી માહિતી જૂની માહિતીને દૂર ધકેલી દે છે તે અવરોધ છે

અને લાંબા સમય સુધી બિનઉપયોગને કારણે, ધ્યાન ન આપવાને કારણે માહિતી હંમેશાં ઝાંખી થતી જઈને ક્ષય પામે છે.

1.5.2 લાંબાગાળાની સ્મૃતિ :

આપણા ચિત્તમાં અમર્યાદિત ક્ષમતાવાળા કાયમી માહિતી સંગ્રહને લાંબાગાળાની સ્મૃતિ (long term memory) કહે છે. જ્ઞાનતંત્રીય, પ્રાયોગિક અને મનોચિકિત્સક સંશોધનોને આધારે ઘણાખરા જ્ઞાનાત્મક મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે લાંબાગાળાની સ્મૃતિની માહિતીનો સંગ્રહ કરવાની ક્ષમતા અસિમિત છે અને વ્યક્તિએ શીખેલી દરેક બાબતની તેમાં કાયમી નોંધ થાય છે. જો કે જરૂર પડે ત્યારે યોગ્ય માહિતી લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાંથી શોધવી તે એક મોટી સમસ્યા છે. ટૂંકાગાળાની સ્મૃતિમાંથી માહિતી તરત જ મળે છે, લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાંથી માહિતી મેળવતા વાર લાગે છે અને ઘણીવાર તો લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાં પડેલી માહિતી સુધી પહોંચવા આપણી પાસે કોઈ કડીઓ (clues) કે કેડીઓ નથી હોતી ત્યારે માહિતી આપણને યાદ જ નથી આવતી.

લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાં માહિતી કોઈ ગ્રંથાલયમાં વ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલી ચોપડીઓની જેમ ગોઠવેલી હોય છે. તેથી મોટાભાગે ચોક્કસ માહિતી તરત યાદ કરી શકાય છે. લાંબાગાળાની સ્મૃતિનો સંગ્રહ ગોઠવાયેલો કે સંગઠિત (organized) હોય છે. લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાં માહિતીને ગોઠવવાની યોજનાનું એક ઉદાહરણ જોઈએ તો, સામાન્ય રીતે શાળાનો વર્ગ એ શબ્દ મનમાં જે દૃશ્ય ઊભું કરે તેમાં કેટલાક લોકો (વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષક), પદાર્થો (બેંચ, બ્લેક બોર્ડ, પુસ્તકો, પેન્સિલ), નિયમો (શિક્ષકની સૂચનાઓ) અને ઘટનાઓ(વાચન, લેખન, શ્રવણ, કથન કે ચિત્રણ)નો સમાવેશ થાય છે. આ સામાન્ય વર્ગનું એક ચિત્રણ કે માનસિક રજૂઆત છે. કોઈક વર્ગમાં આના કરતાં વધારે ઓછા લક્ષણો હોઈ શકે. લાંબાગાળાની સ્મૃતિમાં માહિતીના સંગ્રહની અસરકારકતામાં માહિતીનું વિસ્તૃતીકરણ (elaboration), માહિતીની ગોઠવણી અને માહિતીના સંદર્ભ (context) અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

1.5.3 સંકેતીકરણ (ધારણ) (Retention) :

વ્યક્તિને જે અનુભવો થાય છે તેના સંસ્કારો તેના મનમાં સચવાઈ રહેવા જોઈએ. પછી, તે કવિતા હોય, વ્યાકરણ હોય કે ભૂગોળની હકીકતો હોય. આ સંસ્કારોની છાપ જેટલી પ્રબળ અને સ્પષ્ટ હશે, તેટલું વધારે અને સ્થિર સંકેતીકરણ તેના મનમાં થશે તથા તેટલા વધારે લાંબા કાળનું પણ હશે. ધારણશક્તિનો આધાર વ્યક્તિની જન્મજાત બુદ્ધિ, શીખેલાં કે અનુભવેલા મુદ્દાની પ્રબળતા, વ્યક્તિનો રસ, પ્રતિભાશક્તિ વગેરે બાબતો પર રહેલો છે. દરેક વ્યક્તિની

બુદ્ધિ અને રસ તથા અનુભવોનું પ્રાબલ્ય એકસરખું ન હોવાને કારણે તેમની સ્મૃતિમાં તફાવત પડે છે. શિક્ષણની બાબતમાં દરેક વિદ્યાર્થીને એક જ હકીકત સરખી રીતે યાદ રહેતી નથી. બાળકો ફિલ્મના ગીતો યાદ રાખે છે પણ અભ્યાસક્રમની કવિતા યાદ રાખી શકતાં નથી, કારણ છે રસ આમ, સ્મૃતિના આ ઘટકમાં વ્યક્તિની બુદ્ધિ, સંવેગો, સ્થાયી ભાવો અને રસ ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. કેટલેક અંશે ધારણશક્તિ જન્મજાત અને આનુવંશિક પણ હોઈ શકે. વળી, અમુક વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકમાં ધારણશક્તિ વિકસતી રહે છે, જ્યારે પછી આ શક્તિ શિથિલ થવા માંડે છે. ધારણશક્તિ વ્યક્તિના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર, તેના વિચાર અને તર્કશક્તિ પર પણ આધાર રાખે છે.

1.5.4 પુનઃસ્મૃતિ :

પુનઃસ્મૃતિને સ્મરણ (recall) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. સ્મરણની પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિના મન પર જે સંસ્કારો પડ્યા હોય તેની યાદ તાજી કરવાનું બને છે. વ્યક્તિએ ભૂતકાળમાં જે અનુભવ-સંસ્કારો લીધા હોય અને તે તેના મનમાં સંઘરાયેલા પડ્યા હોય, તેની કોઈ વખત આપોઆપ તો કોઈ વેળા પ્રયત્નથી યાદ તાજી થાય છે. આ ક્રિયાને “સ્મરણ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્મરણનો આધાર મુખ્યત્વે ધારણ પર રહેલો છે. જે વ્યક્તિનું ધારણ પ્રબળ અને સઘન હશે, તેનું સ્મરણ પણ સહજ અને સરળ બનશે. કેટલાક એવા અનુભવો હોય કે જેની સાથે વ્યક્તિનો અરુચિકર અનુભવ સંકળાયેલો હશે, તો એવા અનુભવોનું સ્મરણ જલદી અને સરળતાથી નહીં થાય. પરિણામે આપણે જોઈએ છીએ કે વિદ્યાર્થીઓ અણગમતા વિષયો અને બાબતો યાદ રાખી શકતા નથી.

સ્મરણની પ્રક્રિયાનો આધાર સામાન્યતઃ “સાહચર્યના નિયમ” (Law of association) પર રહેલો છે. આ નિયમ પ્રમાણે વ્યક્તિમાં જ્યારે એકસાથે એક-બે વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એક વિચાર સાથે બીજો અને બીજા સાથે ત્રીજો એમ વિવિધ વિચારો અનુભવોની યાદ તાજી થાય છે. આ નિયમ પરથી નીચેના ત્રણ ઉપનિયમો ફલિત થાય છે :

1. એક વિચાર સાથે બીજો વિચાર, જે બહુ ‘તાજો’ સંકળાયેલો હોય છે, તેની પુનઃસ્મૃતિ જલદી થાય છે. (Law of recencyને કારણે) દા.ત., તાજેતરમાં વાંચેલું પુસ્તક જલદી યાદ આવે છે.
2. એક વિચાર સાથે બીજો વિચાર, જે ‘અનેકવાર’ સંકળાયેલો હોય છે, તેનું સ્મરણ જલદી થાય છે. (Law of frequencyને કારણે) દા.ત., ‘ઘાસ’ તો ‘લીલું’.

3. સાહચર્યની ક્રિયા વખતે જે વિચારોમાં વ્યક્તિને રસ હશે અથવા જેના અનુભવની અસર ઉત્કટ હશે, તેનું સ્મરણ જલદી થાય છે. (Intensity of Interestને કારણે) દા.ત., સરહદી આક્રમણ -1962માં ચીને કરેલું, લડાખ અને નેફા વિસ્તારમાં બેફામનું આક્રમણ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. સ્મૃતિ એટલે શું ?
2. સ્મૃતિના પ્રકાર કયા-કયા છે ?
3. સ્મૃતિને વધારવા માટે શું કરશો ?

1.5.5 ધ્યાન :

આપણી આજુબાજુનાં વાતાવરણમાં અનેક ઉદ્દીપકો હાજર હોય છે. બધા ઉદ્દીપકો ઉપર ધ્યાન આપતા નથી, પરંતુ તેમાંથી અમુક ચોક્કસ ઉદ્દીપકને પસંદ કરીને, તેના પર ચિત્તને કેન્દ્રિત કરીએ છીએ. મનોવિજ્ઞાનમાં આ પ્રક્રિયાને ધ્યાન કહે છે. વર્ગખંડમાં બેઠેલ વિદ્યાર્થીની સામે શિક્ષકનું વક્તવ્ય, બાજુના વર્ગનો અવાજ, ઘડિયાળનો અવાજ, લોબીમાંથી પસાર થતા વ્યક્તિઓનો ગણગણાટ આવા અનેક ઉદ્દીપકો હોય છે. તેમાંથી તે કા.પા.ના લખાણ અને શિક્ષકના વક્તવ્ય ઉપર જ ચિત્તને કેન્દ્રિત કરે છે. આમ, ધ્યાન એક પસંદગીયુક્ત માનસિક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા આપણે કોઈ ઉદ્દીપક કે ઉદ્દીપક સમૂહને આપણી ચેતનાના કેન્દ્રમાં લાવીએ છીએ. ધ્યાનના અર્થને સમજવા કેટલીક વ્યાખ્યાઓ જોઈએ :

“ધ્યાન એટલે ચોક્કસ ઉદ્દીપકની પસંદગી કરી તેના પર એકાગ્ર બનવાની પ્રક્રિયા.”

- એચ.ઈ. ગેરેટ

“ચોક્કસ ઉદ્દીપક પ્રત્યે ચેતનાને કેન્દ્રિત કરવાની માનસિક પ્રક્રિયા એટલે ધ્યાન.”

- જી.પી. ગિલ્ફર્ડ

“અમુક ક્ષણે જેનું નિરીક્ષણ કરવું છે તેની તે સમય માટે પસંદગી કરવી તેનું નામ ધ્યાન”

- જી. પી. ગિલ્ફર્ડ

ઉપરની વ્યાખ્યાઓને આધારે ધ્યાનના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય :

1. ધ્યાન ચંચળ છે. ધ્યાન વિચિલિત થતું રહે છે.
2. ધ્યાન પસંદગીયુક્ત પ્રક્રિયા છે.
3. ધ્યાન હેતુલક્ષી અને ભવિષ્યલક્ષી છે.

4. ધ્યાન સક્રિય માનસિક પ્રક્રિયા છે.

5. ધ્યાનનો વિસ્તાર સિમિત હોય છે.

ધ્યાનના પ્રકાર :

ધ્યાનના બે પ્રકાર છે : (1) અનૈચ્છિક ધ્યાન (2) ઐચ્છિક ધ્યાન

1. અનૈચ્છિક ધ્યાન :

“વ્યક્તિની ઇચ્છા ન હોય છતાં કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે ઘટના પ્રત્યે ધ્યાન જતું રહે તેને અનૈચ્છિક ધ્યાન કહે છે.” ધ્યાન ચંચળ છે. તે એક જગ્યાએ લાંબો સમય સ્થિર રહી શકતું નથી. જ્યારે તે ઉદ્દીપક સામે આવતાં જ ધ્યાન તે તરફ જતું રહે છે. રોડ પરથી પસાર થતાં હોઈએ ત્યારે અચાનક હોર્ન વાગે ત્યારે તે તરફ ધ્યાન જતું રહે છે. ચાલુ વર્ગમાં બેંચ પરથી બેંગ પડવાથી થતો મોટો અવાજ આપનું ધ્યાન ખેંચે છે. રાત્રે વાંચતી વખતે ઘડિયાળનો અવાજ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. અનૈચ્છિક ધ્યાન સ્વાભાવિકપણે થતું હોય છે. અનૈચ્છિક ધ્યાન ટૂંકાગાળાનું હોય છે. અન્ય પ્રબળ તીવ્ર ઉદ્દીપક મળતાં ધ્યાન ત્યાં જતું રહે છે. અનૈચ્છિક ધ્યાન, સાહજિક વૃત્તિ, પ્રેરિત કે ભાવના પ્રેરિત હોય છે. ટૂંકમાં વ્યક્તિની ઇચ્છા ન હોય છતાં ધ્યાન અમુક ઉદ્દીપકો તરફ જતું રહે છે તેને અનૈચ્છિક ધ્યાન કહેવાય છે.

2. ઐચ્છિક ધ્યાન :

“વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છાથી, પ્રયત્નપૂર્વક કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે ઘટના પ્રત્યે ધ્યાન આપે તેને ઐચ્છિક ધ્યાન કહેવાય છે.” ઐચ્છિક ધ્યાનનો જરૂરિયાત અને રસ સાથે સંબંધ છે. રસવાળી પ્રવૃત્તિ પર ધ્યાન સરળતાથી ઓછા પ્રયત્ને કેન્દ્રિત થાય છે. જેમ કે ફિલ્મના શોખીન ફિલ્મ જુએ, ક્રિકેટમાં રસ ધરાવનાર ક્રોમેન્ટ્રી સાંભળે, વાચનનો શોખ ધરાવનાર લાંબો સમય વાંચી શકે છે. પ્રવર્તમાન જરૂરિયાત પ્રમાણે કેટલીક વાર અનેક પ્રયત્નો કરી કોઈ બાબત પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડે છે. જેમ કે પરીક્ષા સમયે પ્રયત્નપૂર્વક વાચન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડે છે. અભ્યાસક્રમના બધા વિષયો ગમતાં જ હોય તેવું નથી હોતું. ત્યારે પ્રયત્નપૂર્વક ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડે છે. આમ, અધ્યયન ક્ષેત્રે ઐચ્છિક ધ્યાન જરૂરી બની રહે છે.

1.5.6 ધ્યાનને અસર કરતાં પરિબલો :

અમુક બાબતો આપણું ધ્યાન ઝડપથી ખેંચે છે, જ્યારે અમુક બાબતો કે પદાર્થો ધ્યાન આકર્ષી શકતાં નથી. આની પાછળ અમુક નિર્ણય કે પરિબલો ભૂમિકા ભજવે છે. ધ્યાનને ખેંચતા પરિબલો બે પ્રકારના છે : (1) ધ્યાનનાં બાહ્ય પરિબલો (2) ધ્યાનનાં આંતરિક પરિબલો.

ધ્યાનનાં બાહ્ય પરિબળો : ધ્યાનને આકર્ષિત કરનાર કેટલાક પરિબળો વસ્તુમાં પોતાનામાં જ રહેલા હોય છે. આથી આવા પરિબળોને વસ્તુલક્ષી કે બાહ્ય પરિબળો કહે છે.

- (1) ઉદ્દીપકની તીવ્રતા : મંદ ઉદ્દીપક કરતાં તીવ્ર ઉદ્દીપક ઝડપથી ધ્યાન ખેંચે છે. ઝાંખા પ્રકાશ કરતાં ઝળહળતો પ્રકાશ, ધીમા અવાજને બદલે તીવ્ર અવાજ આપણું ધ્યાન ઝડપથી ખેંચે છે. આથી જ તીવ્ર અવાજ સાથે શિક્ષક મહત્ત્વનો મુદ્દો રજૂ કરતા હોય છે.
- (2) ઉદ્દીપકની ગતિ: સ્થિર ઉદ્દીપક કરતાં ગતિશીલ ઉદ્દીપક ઝડપથી ધ્યાન ખેંચે છે, ચાલતી ટ્રેન, ઉડતા વિમાન પ્રત્યે ઝડપથી ધ્યાન જાય છે. સાદા ચિત્રો કરતાં ફિલ્મ પ્રોજેક્ટર દ્વારા ગતિ કરતાં ચિત્રો વધુ આકર્ષે છે.
- (3) ઉદ્દીપકનું કદ :ઉદ્દીપકનું કદ ધ્યાન આકર્ષિત કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે. વર્તમાન-પત્રમાં આખા પાનાની જાહેરાત, પતંગની દુકાન બહાર લટકતી મોટી પતંગ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કા.પા. કાર્યમાં મહત્ત્વના મુદ્દા મોટા અક્ષરે લખવા પાછળનો આશય વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનો જ હોય છે.
- (4) ઉદ્દીપકનો રંગ : સામાન્ય રીતે સફેદ અને કાળા રંગની વસ્તુ કરતાં રંગબેરંગી વસ્તુઓ જલદી ધ્યાન ખેંચે છે. રંગીન ચિત્રો સાથેની જાહેરાત, રંગીન મુખપૃષ્ઠ વગેરે ધ્યાન આકર્ષે છે. શિક્ષણકાર્યમાં પણ રંગીન ચાર્ટ, ચિત્રો, ટ્રાન્સપરન્સી વાપરવા પાછળનો આશય વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનો જ હોય છે.
- (5) ઉદ્દીપકની નવીનતા : ઉદ્દીપકની નવીનતા પ્રત્યે વ્યક્તિનું ધ્યાન જલદી ખેંચાય છે. નવી ફેશન, નવા શૈક્ષણિક સાધનો, નવા પ્રયોગો, નવી પદ્ધતિઓ ઝડપથી ધ્યાન ખેંચે છે. દરરોજ પેન્ટ-શર્ટ પહેરીને આવનાર શિક્ષક કોઈ દિવસ ઝલ્મો-ઘોતિયું પહેરીને આવે તો આપણું ધ્યાન જલદી જાય છે.
- (6) ઉદ્દીપકની વિષમતા કે વિરોધ : ઠીંગણાં પુરુષ જોડે જતી ઊંચી સ્ત્રી, ગોરા ગાલ પરનો તલ, જાડા માણસ પાસે ઊભેલો પાતળો માણસ આપણું ધ્યાન જલદી ખેંચે છે. શિક્ષણકાર્યમાં પણ બે વિરોધાભાસી બાબતોની તુલના કરવાથી અસરકારકતા વધે છે. આમ, વિરોધ કે વિષમતા પણ ધ્યાન ખેંચે છે.
- (7) ઉદ્દીપકનું પુનરાવર્તન : પુનરાવર્તન ધ્યાન આકર્ષે છે. આથી વર્ગમાં અધ્યાપક અમુક બાબતોનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરે છે. રેડિયો, ટી.વી. પર વારંવાર રજૂ થતી જાહેરાતો આપણું ધ્યાન આકર્ષે છે. જો કે વધુપડતુ પુનરાવર્તન કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે.

1.5.7 ધ્યાનનાં આંતરિક પરિબલો :

વ્યક્તિ પોતાની આંતરિક પરિસ્થિતિ અને વૃત્તિઓથી પ્રેરાઈને ધ્યાન આપવા તત્પર બને છે. આને ધ્યાનના આંતરિક પરિબલો કહે છે.

- (1) રસ કે અભિરુચિ : જેમાં આપણને રસ હોય તે બાબત પ્રત્યે આપણું ધ્યાન જલદી ખેંચાય છે. ક્રિકેટમાં રસ હોય તેનું ધ્યાન કોમેન્ટેટરના અવાજ તરફ ખેંચાય છે. વાંચનના શોખીનનું ધ્યાન નવા પુસ્તકો તરફ ખેંચાય છે. આમ, રસ એ ધ્યાનને આકર્ષિત કરે છે.
- (2) શિક્ષણ કે તાલીમ : વ્યક્તિએ લીધેલ તાલીમ -શિક્ષણ કે ભૂતકાળમાં થયેલા અનુભવો સાથે સંબંધિત ઉદ્દીપકો ઝડપથી ધ્યાન ખેંચે છે. સંગીતનું શિક્ષણ મેળવેલ વ્યક્તિનું ધ્યાન સંગીતના સૂરો પ્રત્યે જલદી ખેંચાય છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે આથી જ પૂર્વજ્ઞાનની ચકાસણીને મહત્ત્વ અપાય છે.
- (3) જરૂરિયાત : જરૂરિયાત ધ્યાનને આકર્ષે છે. ભૂખ્યા માણસનું ધ્યાન ખાદ્ય પદાર્થો તરફ જાય છે. અધ્યાપક પરીક્ષા માટે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન કહે ત્યારે વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન તરત જ ખેંચાય છે.
- (4) મનોવલણ: મનોવલણો ધ્યાન આકર્ષિત કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ભણવા પ્રત્યેનું હકારાત્મક મનોવલણ અભ્યાસ પ્રત્યે ધ્યાન વધારે છે.
- (5) શારીરિક-માનસિક સ્થિતિ : વ્યક્તિને માથુ દુખતું હોય કે કોઈ બાબતની ચિંતા હોય તો તે બાબત આપણા ચિત્તનો કબજો લઈ લે છે. શારીરિક-માનસિક સ્થિતિ ધ્યાનને અસર કરે છે.
- (6) પૂર્વાનુભવ : જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે વ્યક્તિને અનેક અનુભવો પ્રાપ્ત થતાં હોય છે કે જે મગજમાં સંગ્રહ પામે છે. આવા અનુભવોને વ્યક્તિ જરૂર પડતાં વર્તમાનમાં ફરીથી જે-તે સમયે પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પૂરક માહિતી

ચાલો ધ્યાનને લગતા બે પ્રયોગ જોઈ લઈએ :

1. ધ્યાન-વિચલન :

ધ્યાન કોઈપણ પદાર્થ પર વધારે સમય ટકી રહેતું નથી. ધ્યાન એક પદાર્થ પરથી બીજા પદાર્થ તરફ બદલાયા કરે છે. ધ્યાનના બદલાયા કરવાના ગુણને ધ્યાન-વિચલન કહેવામાં આવે છે. ધ્યાન-વિચલન એ સ્વાભાવિક ઘટના છે. ધ્યાન-વિચલન પર સંપૂર્ણ ઐચ્છિક નિયંત્રણ શક્ય નથી. જો કે આંશિક ઐચ્છિક નિયંત્રણ દ્વારા ધ્યાનમાં વિચલન ઘટાડી શકાય છે. પ્રાયોગિક અભ્યાસો દર્શાવે છે કે આપણે કોઈપણ ઉદ્દીપક પ્રત્યે વધારેમાં વધારે પાંચથી છ

સેકન્ડ સુધી જ ધ્યાન આપી શકીએ છીએ. તેથી જ ફિલ્મ કે ટી.વી. સીરિયલોમાં દૃશ્યો બદલવામાં આવે છે.

ધ્યાનમાં ઘણીવાર વિક્ષેપો પડતા હોય છે. ઇચ્છા મુજબ કોઈ બાબત તરફ ધ્યાન આપવા માંગતા હોઈએ, છતાં અન્ય ઉદ્દેશ્ય તરફ ધ્યાન જતું રહે તેને ધ્યાન વિક્ષેપ કહે છે. ધ્યાનમાં વિક્ષેપ કરનારા પરિબલો એટલે વિક્ષેપકો. ઘોંઘાટ, લાઇટ, ચિત્રો, પંખાનો અવાજ, વાહનોના અવાજ વગેરે બાહ્ય વિક્ષેપકો છે. અભ્યાસની અસરકારકતા વધારવા માટે ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે વિક્ષેપકોને દૂર રાખવા અને જે વિક્ષેપો દૂર કરી શકાય તેમ ન હોય તેનાથી ટેવાઈ જતાં શીખવું.

એન નામના મનોવૈજ્ઞાનિકે વ્યુત્ક્રમ્ય આકૃતિ વડે 10 પુખ્તવયની વ્યક્તિ પર ધ્યાન-વિચલનનો પ્રયોગ કરેલો જેના તારણો નીચે મુજબ છે :

1. એક મિનિટમાં તટસ્થ વિચલન -15
2. એક મિનિટમાં ઝડપીમાં ઝડપી વિચલન -30
3. એક મિનિટમાં નિયંત્રિત વિચલન - 8

ઉપરની ચર્ચા પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ધ્યાન-વિચલન સ્વાભાવિક છે પણ પ્રયત્ન કરવાથી ધ્યાન-વિચલન ઘટાડી શકાય છે. આ બાબત શિક્ષકની જવાબદારી વધારે છે.

2. ધ્યાન-વિસ્તાર :

આપણી આજુબાજુના વાતાવરણમાં અનેક ઉદ્દેશ્યો હાજર હોય છે. તે બધા ઉદ્દેશ્યો પ્રત્યે આપણે એકસાથે ધ્યાન આપી શકતા નથી. આપણા ધ્યાનનો વિસ્તાર મર્યાદિત છે. કોઈ એક પળે એકસાથે જેટલી વસ્તુ કે વસ્તુની વિગતો આપણા ધ્યાનના ક્ષેત્રમાં આવે છે તેને ધ્યાન-વિસ્તાર કહે છે.

ધ્યાન-વિસ્તારનાં માપન માટે ટેચિસ્કોપ (Techistoscop) નામના સાધનનો ઉપયોગ થાય છે. આ સાધન દ્વારા ટપકાં, મીંડાં કે આકૃતિ ધરાવતા કાર્ડ સેકન્ડના પાંચમાં કે દસમા ભાગ સુધી પ્રયોગપાત્ર સમક્ષ રજૂ કરી, ઉદ્દેશ્યોની સંખ્યા અંગેની પ્રતિક્રિયા મેળવાય છે. જેના આધારે તેનો ધ્યાન-વિસ્તાર નક્કી કરી શકાય છે.

ધ્યાન-વિસ્તાર અંગેનો સૌપ્રથમ પ્રયોગ 1854માં સર વિલિયમ હેમિલ્ટને કર્યો હતો. તેણે કાયની લખોટીઓ નાખતાં, એકસમયે 6 થી 7 લખોટીઓ જોઈ શકાય છે તેવું દર્શાવ્યું. ઉપર્યુક્ત ચર્ચા અને પૂર્વના અભ્યાસો દર્શાવે છે કે સામાન્ય રીતે ટેલિફોનના નંબર 6 થી 7 આંકડામાં જ

રાખવામાં આવે છે. મોબાઇલ નંબર યાદ રાખવા માટે નંબર ના બે ભાગ પાડી સરળતાથી યાદ રાખી શકાય છે. તેનું કારણ આપણાં ધ્યાનનો વિસ્તાર મર્યાદિત છે.

પ્રવૃત્તિ-1 : ધ્યાનને લગતા ઉપરનાં બે પ્રયોગો તમારી સાચકો લેબમાં કરો.

પ્રવૃત્તિ-2 : ધ્યાન હોય તો રસ પડે કે રસ હોય તો ધ્યાન ? વિચારો.

1.5.8 નિર્દેશક સ્મૃતિમાં ફેરફાર લાવનાર અધ્યયન, યોજનાત્મક ફેરફાર કે સંકલ્પનાત્મક ફેરફાર, આ પ્રકારના ફેરફારને કેવી રીતે સતત બનાવી શકાય?

નિર્દેશક સ્મૃતિમાં પ્રાસંગિક સ્મૃતિ (episodic memory) અને અર્થગત સ્મૃતિ (semantic memory)નો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારની સ્મૃતિમાં ફેરફાર લાવનાર અધ્યયનને સમજવા માટે પ્રાસંગિક સ્મૃતિ (episodic memory) અને અર્થગત સ્મૃતિ (semantic memory)નો ખ્યાલ મેળવીએ.

પ્રાસંગિક સ્મૃતિ (episodic memory) : આ એક એવી સ્મૃતિ છે જેમાં સૂચનાઓનો સંગ્રહ થાય છે, જે અસ્થાયી સ્વરૂપે વ્યક્તિની સાથે જોડાયેલી હોય છે. આ સૂચનાથી એવો ખ્યાલ આવે છે કે ઘટના ક્યારે અને ક્યાં બની હતી. આમ, પ્રાસંગિક સ્મૃતિ એક માનસિક ડાયરી (mental diary) જેવી હોય છે જેમાં અલગ-અલગ વ્યક્તિગત ઘટનાનો સંગ્રહ હોય છે. દા.ત., મારું બચપણ લોકભારતીમાં વીત્યું હતું. મમ્મીની બેન માસી થાય, ગઈ કાલે ચાર વાગ્યે હું ડૉક્ટર પાસે ગયો હતો, દસ દિવસ પહેલાં મેં એક ફિલ્મ જોઈ હતી વગેરે. આમ, આ પ્રકારની સ્મૃતિને આત્મ-ચરિત્ર સ્મૃતિ પણ કહે છે.

અર્થગત સ્મૃતિ (semantic memory) : આ પ્રકારની સ્મૃતિમાં વ્યક્તિ શબ્દો, સંકેતો વગેરેને એક ક્રમબદ્ધ જ્ઞાનની જેમ યાદ રાખે છે. આ પ્રકારના જ્ઞાનમાં શબ્દો, સંકેતોના પરસ્પર સંબંધો, તેના અર્થ તેમજ તેમના જોડતોડના નિયમો (manipulation) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ, અર્થગત સ્મૃતિ એક માનસિક શબ્દકોશ (dictionary) કે વિશ્વકોશ (encyclopedia) સમાન હોય છે. દા.ત., મને ખ્યાલ છે કે પાણીનું રાસાયણિક સૂત્ર H₂O છે. કોઈ પણ સંખ્યાનો શૂન્ય સાથે ગુણાકાર કરવાથી ગુણનફળ શૂન્ય થાય છે.

પ્રાસંગિક સ્મૃતિ અને અર્થગત સ્મૃતિને એકસાથે ભેળવીએ તો તે નિર્દેશક સ્મૃતિ બને છે. આમ, નિર્દેશક સ્મૃતિમાં બધી સારી ચીજની સ્મૃતિઓ હોય છે જે મસ્તિષ્કમાં એકસાથે એક તથ્ય તરીકે લાવી શકાય છે, નિર્દેશ કરી શકાય છે.

આ પ્રકારની સ્મૃતિમાં ફેરફાર લાવવા માટે નિર્દેશક સ્મૃતિમાં વિચારો, હકીકતો અને આપણા દિમાગની ઓનલાઇન દુકાનને ફરી બોલાવી શકાય છે.

અધ્યયનને સતત બનાવવા માટે શબ્દો, સંકેતો, સંકલ્પનાઓ, તેમના અર્થને બરાબર સમજાવા જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીને લાંબાગાળા સુધી યાદ રહે. વારંવાર દૃઢીકરણ, કસોટી, પુનરાવર્તન, જાતઅનુભવ (પ્રેક્ટિકલ જ્ઞાન) આપવા જોઈએ. અલગ-અલગ વિષયોનું અનુબંધ કરવું જોઈએ.

1.6 જ્ઞાનમાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક તફાવત

1.6.1 જ્ઞાનમાં વ્યક્તિગત તફાવત :

આપણી પાસે આવતાં દરેક વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓ જોવા મળે છે, જેનાં કારણો નીચે મુજબ છે :

વિશ્લેષણાત્મક ક્ષમતા : કોઈ વિદ્યાર્થીમાં સમસ્યાઓનું પૃથક્કરણ અને વિવિધ ઉકેલો ઉકેલવાની ક્ષમતા ઓછી હોય તો કોઈ સમસ્યાઓ ઝડપથી ઉકેલી શકે છે.

કેન્દ્રગામી વિચાર : કેટલાક વિદ્યાર્થી પાસે માહિતીની મદદથી એક સ્ટાન્ડર્ડ પર પહોંચવા માટે સાચા જવાબની પદ્ધતિ હોય છે તો કેટલાક પાસે નથી હોતી.

સર્જનાત્મક ક્ષમતા : કેટલાક વિદ્યાર્થીમાં નવું સર્જન કરવાની, લેખ લખવાની ક્ષમતા સારી હોય છે તો કેટલાક તેમાં અક્ષમ હોય છે.

ગતિશીલ : કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અવિરત ગતિશીલ હોય છે જ્યારે કેટલાક નવું શીખવાની કે કોઈ કાર્ય કરવાની મહેચ્છા ધરાવતા નથી.

ભાવનાત્મક બુદ્ધિ : કોઈ પોતાની કે અન્યની લાગણીઓ વિષયક સમસ્યાઓ ઉકેલવા સક્ષમ હોય છે તો કેટલાક અસમર્થ હોય છે.

કૌટુંબિક માનસિક વિકલાંગતા : કોઈ પોતાના કુટુંબની માનસિકતા (રૂઢિચુસ્ત ખ્યાલો)માં હોય છે તો કેટલાક જમાના સાથે ચાલનાર અગ્રેસર હોય છે.

વિચારશક્તિ : કોઈની વિચારસરણી સારી જોવા મળે છે તો કોઈની નબળી.

પ્રતિભાશાળી : કોઈ બાળક અતિપ્રભાવશાળી (gifted children) હોય છે તો કેટલાક પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકતા નથી.

બુદ્ધિઆંક : કોઈ બાળકનો બુદ્ધિઆંક 140 કે તેથી ઉપર જોવા મળે છે તો કેટલાક સામાન્ય બુદ્ધિ કે ન્યૂન બુદ્ધિવાળા હોય છે.

શીખવાની અસમર્થતા : જ્યારે સામાન્ય બુદ્ધિ સાથે એક બાળક મુશ્કેલીથી ઓછામાં ઓછા એક શૈક્ષણિક વિષયમાં નિપુણતા ધરાવે છે તો કોઈ તમામ શૈક્ષણિક વિષયમાં નિપુણતા ધરાવે છે.

માનસિક ઉંમર : કોઈ બાળકની વાસ્તવિક ઉંમર કરતા માનસિક ઉંમર વધુ હોય છે તો કોઈ બાળકની માનસિક ઉંમર કરતા વાસ્તવિક ઉંમર વધુ હોય છે.

માનસિક વિકલાંગતા : કોઈ બાળક જન્મથી જ માનસિક વિકલાંગતા ધરાવતું હોય છે.

વ્યાવહારિક ક્ષમતા : કોઈ બાળક વધુ વ્યાવહારિક ક્ષમતા ધરાવતું હોય છે તો કોઈ તેમાં અસમર્થ હોય છે.

1.6.2 જ્ઞાનમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક તફાવત :

જે વિસ્તારમાં ઉદ્યોગો કે આંતરરાષ્ટ્રીય શહેર વિકસિત હોય તે શાળામાં બાળકોના જ્ઞાનમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક તફાવત નીચે મુજબ હોય છે :

- વિદ્યાર્થીનું ઘડતર ગ્રામ્ય-શહેરમાં થયું હોય તો તેમનામાં તે રીતે તફાવત જોવા મળતો હોય છે. ગ્રામ્યમાંથી આવતા બાળક પાસે ગ્રામ્યજીવન, ગ્રામ્ય-સંસ્કૃતિ, ત્યાંની રીત-ભાત, ભાષામાં પ્રાદેશિકતા વગેરે જોવા મળે છે. જ્યારે શહેરમાંથી આવતા બાળક પાસે શહેરી જીવનની અસર, શહેરી-સંસ્કૃતિ વગેરે જોવા મળે છે.
- વિદ્યાર્થી ભૌગોલિક રીતે જે વિસ્તારમાં રહેતો હોય છે. ત્યાંની સંસ્કૃતિ તેનામાં જોવા મળતી હોય છે. દા.ત., દરિયાઈ વિસ્તારમાંથી આવતા બાળક પાસે ભરતી-ઓટ, સામુદ્રિક માહિતીનું જ્ઞાન હશે. તેવી રીતે જંગલ વિસ્તારમાંથી આવતા બાળક પાસે જુદી-જુદી વનસ્પતિ, વૃક્ષો, પ્રાણીઓ વિશેની માહિતી જોવા મળે છે.
- જે-તે સમાજમાંથી આવતા બાળક પાસે તે સમાજની રૂઢિ, રીત-રિવાજ, પ્રથાનું જ્ઞાન હશે.
- અલગ-અલગ ધર્મમાંથી આવતા બાળક પાસે તેમના ધર્મની માહિતી હશે.
- જે વિદ્યાર્થી શિક્ષિત કુટુંબમાંથી આવે છે તેનું શબ્દભંડોળ તેમજ પ્રત્યાયનશક્તિ સારી જોવા મળતી હોય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. નિર્દેશક સ્મૃતિ એટલે શું ?
2. જ્ઞાનમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા કઈ-કઈ છે ?

1.6.3 અધ્યયન મુશ્કેલીઓની સમજ : ડિસ્લેક્સિઆ, ડિસ્કેલ્ક્યુલિઆ, ડિસગ્રાફિઆ

શાળાની અંદર ક્યારેક આપણને એવા બાળકો જોવા મળે છે કે જે દેખીતી રીતે ખૂબ જ હોશિયાર અને સક્ષમ હોય છે પરંતુ અભ્યાસમાં તેમની પ્રગતિ ચિંતા ઉપજાવે તેવી હોય છે.

ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાં તથા અન્ય સર્જનાત્મક કાર્યોમાં આગળ રહી સફળતા પ્રાપ્ત કરતાં આવા બાળકોને જ્યારે ભણવાની વાત આવે ત્યારે પાછળ રહી જતાં હોય છે. ત્યારે બાળકના માતા-પિતા અને શિક્ષકોને ચિંતા તથા મૂંઝવણ થાય કે શા માટે આ બાળકો ઘણી મહેનત કર્યા પછી અને તેમને પૂરતો સહકાર તથા દરેક સુવિધાઓ આપ્યા પછી પણ ભણવામાં સંતોષકારક પ્રગતિ નહીં કરી શકતા હોય ?

કદાચ આ બાળકોને વાંચવા-લખવામાં, ગણિતમાં ગણન-લેખનમાં કે અન્ય શીખવા સંબંધિત મુશ્કેલી હોઈ શકે. અધ્યયન અક્ષમતાઓ નીચે મુજબ હોઈ શકે :

‘ડિસ્લેક્સિઆ’ (Dyslexia), ‘ડિસ્કેલ્ક્યુલિઆ’ (Dyscalculia), ‘ડિસગ્રાફિઆ’ (Dysgraphia), સાંભળવાની પ્રક્રિયાની સમસ્યા (APD - Auditory Processing Disorder), ભાષા પ્રક્રિયા ડિસઓર્ડર (Language Processing Disorder), બિન-મૌખિક કે અશાબ્દિક શીખવાની અક્ષમતા (Non-verbal Learning Disabilities), જોઈને સમજવાની અક્ષમતા (Visual Perceptual/Visual Motor Deficit), ડિસ્પેરેક્સિયા (Dyspraxia), વહીવટી કામગીરી (Executive Functioning), સ્મૃતિને લગતી અક્ષમતા (Memory).

અહીં આપણે ‘ડિસ્લેક્સિઆ’ (Dyslexia), ‘ડિસ્કેલ્ક્યુલિઆ’ (Dyscalculia), ‘ડિસગ્રાફિઆ’ (Dysgraphia) વિશે ખ્યાલ મેળવીએ :

1.6.4 ડિસ્લેક્સિઆ (Dyslexia) શબ્દનો અર્થ :

‘ડિસ’ (Dys) એટલે મુશ્કેલી. ‘લેક્સિઆ’ (Lexia) એટલે શબ્દો સંબંધિત. ‘ડિસ્લેક્સિઆ’ માટે ઘણી વખત અંગ્રેજીમાં ‘Learning difficulty’ એટલે શીખવાની મુશ્કેલી એવો શબ્દ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ સમસ્યા જો તીવ્ર હોય તો ‘લર્નિંગ ડિસેબિલિટી’ (Learning disability) એટલે કે શીખવાની અક્ષમતા એવો શબ્દ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

1.6.5 ડિસ્લેક્સિઆના પ્રકારો :

‘ડિસ્લેક્સિઆ’ના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે :

1. ‘ડિસ્લેક્સિઆ’ (Dyslexia) :

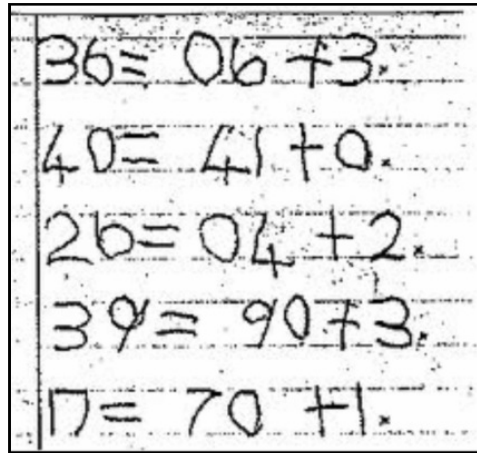
જેમાં બાળકને વાંચવામાં, લખવામાં દરેક રીતે તકલીફ પડતી હોય છે. આવા બાળકોનું શબ્દભંડોળ, ભાષાનું જ્ઞાન કોઈપણ કારણોસર મર્યાદિત રહે છે. દા.ત., ઢ ને બદલે ઠ અને બ ને બદલે ટવાંચવા, Godનાં સ્થાને Gob વાંચે. બ્લેકબોર્ડ પર લખેલા શબ્દો ખાઈ જાય કે અક્ષરો વાંચવાનું ચૂકી જાય.

2. ‘ડિસ્કેલ્ક્યુલિઆ’ (Dyscalculia) :

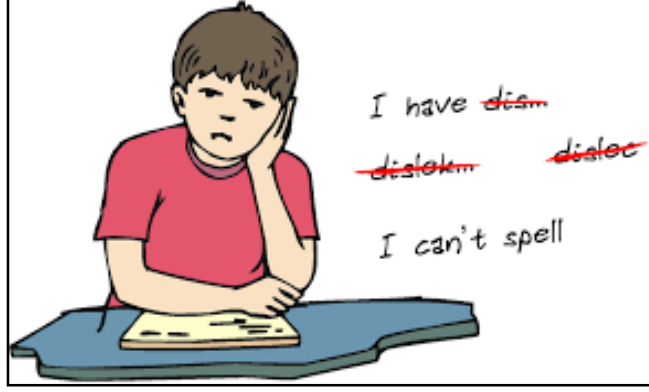
જેમાં બાળકને ગણતરી કે ગણિતના વિષયમાં ખૂબ જ તકલીફ પડતી હોય છે અને તેમાં તે ઘણી ભૂલો કરે છે. દા.ત., (+) સરવાળાને સ્થાને (*) ગુણાકાર અને (=) બરાબરને (-) ઓછા સમજે છે.

3. ‘ડિસ્ગ્રાફિઆ’ (Dysgraphia) :

જેમાં બાળકને વિશેષ કરીને લખતી વખતે ઘણી જ તકલીફ પડે છે અને મૌખિક આવડતું હોવા છતાં તે લખી જ ન શકે અથવા લખવામાં બહુ જ ભૂલો કરે છે. દા.ત., આવા બાળકોના અક્ષરો ગડબડિયા હોય છે. જોડણીમાં અનેક ભૂલો કરે.કાના, માત્ર, લ્સ્વઘ, દીર્ઘ ઈ માં ભૂલો કરે.

ચિત્ર-1: ‘ડિસ્કેલ્ક્યુલિઆ’નીતીવ્રમુશ્કેલીઅનુભવતાએકબાળકનાઅક્ષરો

ચિત્ર-2: 'ડિસ્લેક્સિયા'નીતીવ્રમુશ્કેલીઅનુભવતોબાળક.

1.6.6 ડિસ્લેક્સિક બાળકનાં લક્ષણો :

ડિસ્લેક્સિક બાળકનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

- ⇒ અભ્યાસમાં અરુચિ તથા ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ અસફળ રહેવું.
- ⇒ ઘણી જ મહેનત કર્યા પછી પણ અભ્યાસમાં સંતોષકારક પ્રગતિ કરી શકવી નહીં.
(ક્યારેક શરૂઆતનાં વર્ષોમાં સારી પ્રગતિ રહેવી.)
- ⇒ આત્મવિશ્વાસનો અભાવ.
- ⇒ શબ્દો પણ ક્યારેક ભળતા જ લખવા.
- ⇒ શબ્દો/વાક્યો ટૂંકાવીને લખવા.
- ⇒ શબ્દના ક્રમ યાદ ન રહેતાં વાક્યોમાં શબ્દો આડાઅવળા વાંચે.
- ⇒ શબ્દોના ઉચ્ચાર પ્રમાણે તેના અંગ્રેજી સ્પેલિંગ કરે.
- ⇒ વિચારોનું સંકલન નબળું હોવું.
- ⇒ ગણિતમાં ઘણી જ ભૂલો કરવી.
- ⇒ વિરામચિહ્નોની અવગણના કરવી.
- ⇒ ટૂંકમાં લખાણ લખવું.
- ⇒ ક્યારેક કોઈ 'ડિસ્લેક્સિક' બાળક માત્ર એક જ ભાષા ઉપર પૂરો વિકાસ સાધી શકે છે.
જ્યારે તેને બીજી ભાષા પસંદ કરી શીખવવામાં આવે છે ત્યારે તે પહેલાં શીખેલી ભાષા પરથી પણ પકડ છોડતું જાય છે.
- ⇒ સાથે ક્યારેક કોઈ વર્તનલક્ષી પ્રશ્નો પણ હોઈ શકે છે.

1.6.7 ડિસ્લેક્સિક બાળકને અધ્યયન સમજમાં પડતી મુશ્કેલીઓ :

ડિસ્લેક્સિક બાળકને અધ્યયન સમજમાં પડતી મુશ્કેલીઓ નીચે મુજબ છે :

- ⇒ વાંચવા-લખવામાં બહુ જ મુશ્કેલી પડવી.
- ⇒ ગુજરાતી જોડણીમાં તથા અંગ્રેજી 'સ્પેલિંગ્સ'માં ઘણી જ ભૂલો કરવી.
- ⇒ અક્ષરો અથવા આંકડાઓ ક્યારેક ઊંધા લખવા, તો ક્યારેક ભળતા જ લખવા.
- ⇒ કોઈ વાત કે ઘટના ક્રમવાર યાદ કરી શકવામાં તકલીફ પડવી.
- ⇒ ક્યારેક ઉચ્ચારણો પણ અસ્પષ્ટ હોવા. ('ઓશિકા'ને 'ઓકીશું' બોલે.)
- ⇒ અક્ષરો બહુ જ અસ્પષ્ટ અથવા અવ્યવસ્થિત લખવા.
- ⇒ બે લીટીઓની વચ્ચે બરાબર ન લખી શકવું.
- ⇒ કોઈના સહકાર વગર લખવામાં/ગૃહકાર્ય કરવામાં ખૂબ જ તકલીફ પડવી.
- ⇒ ક્યારેક કોઈ 'ડિસ્લેક્સિક' બાળક ઘેર યાદ કરેલું શાળામાં, પરીક્ષા સમયે બધું તદ્દન જ ભૂલી જાય છે.
- ⇒ દિશાઓનું જ્ઞાન નબળું હોવું. ક્યારેક ડાબા-જમણાનો ભેદ સમજવામાં મુશ્કેલી પડવી.
- ⇒ આંકડા ઊંધા વાંચે એમ પણ બને છે. દા.ત., 25ને બદલે 52 વાંચે.
- ⇒ શબ્દોમાં અક્ષર ઉમેરી દેવા કે ઓછા કરી દેવા.દા.ત., Timeના સ્થાને Tim કે Wentના સ્થાને Whent.
- ⇒ કોઈ 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકને એકાગ્રતા સાધવામાં પણ તકલીફ પડે છે.

1.6.8 ડિસ્લેક્સિકબાળકને ભણાવતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :

ડિસ્લેક્સિકબાળકને ભણાવતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો નીચે મુજબ છે :

- ⇒ શાળામાં પ્રેરણાદાયી વાતાવરણ ઊભું કરવું.
- ⇒ બાળકનો આત્મવિશ્વાસ વધારવો, તેના પર ક્યારેય ગુસ્સો કરવો નહીં.
- ⇒ બાળકને સજા અથવા શિક્ષા કરીને ન શીખવવું, તે નિરાશ થઈ જશે તો ક્યારેક ગુસ્સામાં રહેશે.
- ⇒ બાળકને કોઈપણ લેબલ મારવું નહીં.
- ⇒ બાળકની વ્યક્તિગત ગૃહણશક્તિને ધ્યાનમાં રાખી સરળતાથી કઠિનતા તરફ જવું.

- ⇒ ક્યારેય પણ બાળકની શૈક્ષણિક અસફળતા માટે તેને ઉતારી પાડવું નહીં તથા તેની અન્ય બાળકો સાથે તુલના કરશો નહીં.
- ⇒ ડિસ્ટેક્સિક બાળક સાથે ક્યારેય પણ ઊંચા અવાજે બોલવું નહીં.
- ⇒ બાળકની અન્ય રુચિઓ તથા શોખને પણ ઓળખી, તેને ખીલવવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ.
- ⇒ બાળકને નાની-નાની સફળતા માટે પ્રોત્સાહન આપવું.
- ⇒ આ પ્રક્રિયા ધીરજમાં માગી લેતી પ્રક્રિયા છે, માટે શાંતિથી કામ કરી પરિણામની રાહ જોવી.

1.6.9 ડિસ્ટેક્સિક બાળકને શીખવવાની પ્રયુક્તિઓ :

ડિસ્ટેક્સિક બાળકને ધ્યાનમાં રાખીને નીચે મુજબની શીખવવાની પ્રયુક્તિઓ શિક્ષકે કરાવવી જોઈએ :

- ⇒ શરૂઆતમાં બાળકને પ્રમાણસર લખાવવું બાળકનું વાચન તરફ આકર્ષણ વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા. ત્યારપછી જ તેની લેખન ક્ષમતા વધારવી.
- ⇒ શરૂઆતમાં બાળકને ‘બ્લેકબોર્ડ’ પરથી જોઈને ન લખાવવું. જે લખાવવું હોય તે બાજુમાં મોટા સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખાયેલું આપવું કે જેથી તે અનુલેખન કરી શકે.
- ⇒ બાળકને એકની એક વાત વધુને વધુ વખત એકસાથે ન લખાવવી. જેમકે જોડણી/‘સ્પેલિંગ્સ’ શીખવતી વખતે તેની ભૂલ સુધારવા કે યાદ કરાવવા એક ને એક શબ્દની પાંચ-સાત વખત એકસાથે ક્યારેય ન લખાવવો. કંટાળો આવી જવાથી બાળકની લખવામાંથી રુચિ ઘટતી જશે. જોડણી લખતી વખતે અથવા અંગ્રેજીમાં ‘સ્પેલિંગ્સ’માં બાળકથી ભૂલ ક્યાં થાય છે તે ધીરજપૂર્વક બતાવવી. જેમકે ‘દિન’ અને ‘દીન’ બંને શબ્દોમાં જોડણીને કારણે શબ્દનો અર્થ ફરી જાય છે.આ માટે ખરી જોડણી જરૂરી છે, તેમ વાક્યમાં પ્રયોગ કરી શીખવવું.
- ⇒ તેવી જ રીતે અંગ્રેજીમાં ‘Pour’અને ‘Poar’ બંને શબ્દોના ‘સ્પેલિંગ’ જુદા છે. બંનેના ઉચ્ચારણ જુદા છે તથા બંનેનો અર્થ પણ જુદો છે, તે ધીરજ રાખી શબ્દનો વાક્યમાં પ્રયોગ કરી સમજાવવું.
- ⇒ બાળકને વિષય સરળ બનાવી, સમજાવીને શીખવવો, સમજાવ્યા વગર ગોખણપટ્ટી ન કરાવવી.

- ⇒ બાળકની વાચનક્ષમતા તથા વાંચીને સમજવાની ક્ષમતા વધે તે માટે ધીરજપૂર્વક સહકાર આપવો.
- ⇒ ‘ડિસ્લેક્સિઆ’ની મુશ્કેલી અનુભવતાં બાળકોને ‘ડબલ લાઇન’ અથવા ‘ફોર-લાઇન’ની નોટબુકમાં લખાવવું. આવા બાળકો માટે તેમાં લખવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે.
- ⇒ બાળકને માત્ર પહોળી (broad) ‘સિંગલ-લાઇન’ની નોટબુકમાં લખાવવું.
- ⇒ ક્યારેય પણ બાળકને થોડી જગ્યામાં નજીક-નજીક ન લખાવવું.
- ⇒ ‘ડિસ્લેક્સિઆ’ની અસરવાળા બાળકોને અંગ્રેજીમાં વળાંકયુક્ત (cursive writing) અક્ષરોમાં ન લખાવવું. આવાં બાળકો માટે તેમ લખવું કષ્ટદાયક છે.
- ⇒ ‘ડિસ્લેક્સિક’ બાળકને એક ભાષા પૂરેપૂરી વાંચતા, વાંચીને તેનું અર્થઘટન કરતાં અથવા સાર સમજતાં આવડે તથા તેના સંદર્ભમાં મૌખિક અથવા લેખિતમાં ઉત્તર આપતાં આવડે, પછી જ બીજી ભાષા શીખવવી. એકસાથે એકથી વધારે શીખવવાથી ‘ડિસ્લેક્સિક’ બાળકને બધી ભાષામાં પ્રગતિ કરવામાં તકલીફ પડે છે.
- ⇒ ‘ડિસ્લેક્સિઆ’ના પ્રકાર તથા તીવ્રતાને કારણે કોઈ ‘ડિસ્લેક્સિક’ બાળક એક ભાષા જ શીખી શકે તો કોઈ ‘ડિસ્લેક્સિક’ બાળક બે ભાષા શીખી શકે. ઘણાં ‘ડિસ્લેક્સિક’ બાળકોને ત્રીજી ભાષા શીખવામાં ઘણી જ તકલીફ પડે છે.
- ⇒ બાળકની નોટબુકમાં જ્યાં તેનાથી ભૂલ થઈ હોય ત્યાં લાલ નિશાની ન કરવી, પરંતુ ધીરજપૂર્વક બાળકની ભૂલ શોધી, બતાવી તે કેવી રીતે સુધારી શકાય તે સમજાવવું. સૌહાર્દપૂર્ણ વ્યવહાર ખૂબ જ જરૂરી છે. બાળકની ભૂલો માટે તેને નિરાશ કરે તેવી નોંધ ક્યારેય ન કરવી.
- ⇒ આ બાળકોને રચનાત્મક રીતે શીખવવું તથા એમની પાસેથી આગવી સૂઝથી કામ લેવું. બાળકને ભણાવવું એ એક કળા છે અને તે પણ વિજ્ઞાન પર આધારિત. દરેક બાળક માટે ક્યારેક શીખવવાની પદ્ધતિમાં થોડો-ઘણો જુદોજ, વ્યક્તિગત અભિગમ અપનાવવો પડે છે.
- ⇒ બાળકને તેના મૌલિક વિચારો વ્યક્ત કરવાની, તેના અવલોકનની ચર્ચા કરવાની તથા સ્વયંસ્કુરણની પૂરી તક આપવી.

1.6.10 વર્ગખંડ બહાર 'ડિસ્લેક્સિક' બાળક પર ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

'ડિસ્લેક્સિક' બાળક ઇતર-પ્રવૃત્તિઓમાં તથા અન્ય અનેક સર્જનાત્મક કાર્યોમાં આગળ રહી સફળતા પ્રાપ્ત કરતાં હોય છે. વર્ગખંડ બહારની પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે રમત-ગમત, ખેલફૂદ, ચિત્ર , સંગીત કે કોઈ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં તેઓ વિશેષ પ્રગતિવાળા હોઈ દરેક શિક્ષકે આવા બાળકોની સહાનુભૂતિ રાખીને, અવલોકન કરીને આવી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. તેમની નાની સફળતાને પણ જાહેરમાં બીરદાવવી જોઈએ. તેઓ પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિ ધરાવે છે ખ્યાલ તેમને પણ આવવો જોઈએ અને ધીરે-ધીરે તેઓ સાક્ષરી વિષયોમાં પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેવો વિશ્વાસ બેસવો જોઈએ.

વર્ગખંડની અંદર રહેલા તેમના સહાધ્યાયીઓએ પણ આવા બાળકોની ઉપેક્ષા, મજાક કે મશ્કરી કરવી જોઈએ નહીં. તેમને તેમની મર્યાદાઓને કે અન્ય દોષ કે બીજું કોઈ લેબલ લગાડવું જોઈએ નહીં.

'ડિસ્લેક્સિક' બાળકના માતા-પિતાએ પણ ઘરમાં પ્રેરણાદાયી વાતાવરણ ઊભું કરવું જોઈએ. માતા-પિતાએ પણ આ બાળક 'ઠોઠ' છે તેવું માની લઈને શાળામાંથી અભ્યાસ છોડાવી દેવો જોઈએ નહીં. માતા-પિતાએ તેમના અન્ય સંતાનની સાથે આ બાળકની ક્યારેય સરખામણી કરવી જોઈએ નહીં. શાળા તરફથી આપવામાં આવતા ગૃહકાર્યમાં ધ્યાન આપી તેને મદદ કરવી જોઈએ.

1.7 સારાંશ

મનુષ્ય જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવે છે અને જ્ઞાનનું બંધારણ આપણે જોયું. સ્મૃતિ બંધારણમાં જોયું કે તેમાં મુખ્ય પાંચ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે. અધ્યયન મુશ્કેલીઓની સમજમાં જોયું કે બાળકો સામાન્ય રીતે બુદ્ધિક્ષાની બાબતમાં અન્ય બાળકોથી નબળાં નથી છતાં પણ ક્યારેક તેઓ પોતાની વાત રજૂ કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવે, સામાન્ય ગણતરી કરવામાં ભૂલો કરે, કેટલાક મૂળાક્ષરો ઓળખવામાં અને લખવામાં ભૂલો કરે છે. આ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ સર્જનાત્મક હોવાનાં આધારો પણ મળી આવ્યા છે.

1.8 સ્વ-અધ્યયન

પ્ર.1 નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માગ્યા મુજબ આપો :

1. સંરચનાવાદના બે સમર્થકોનાં નામ આપો.
2. સંરચનાવાદમાં કેન્દ્રસ્થાને કઈ બાબત છે ?
3. સંરચનાવાદીઓ શાના ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે ?
4. જ્ઞાનનું આંતરિક પ્રત્યક્ષીકરણ કેવું હોય છે ?
5. જ્ઞાન એટલે શું ?
6. મનુષ્ય માહિતી કેવી રીતે મેળવે છે ?
7. માહિતી પ્રક્રિયાકરણ એટલે શું ?
8. સ્મૃતિની સંકલ્પના સમજાવો.
9. વુડવર્થે આપેલી સ્મૃતિની વ્યાખ્યા લખો.
10. બર્ન હાર્ટે આપેલી સ્મૃતિની વ્યાખ્યા લખો.
11. સ્મૃતિના બંધારણમાં કયા તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે ?
12. કાર્યરત (ટૂંકા ગાળાની) સ્મૃતિ એટલે શું ?
13. લાંબાગાળાની સ્મૃતિ એટલે શું ?
14. ધ્યાન એટલે શું ?
15. સંકેતીકરણ એટલે શું ?
16. પુનઃસ્મૃતિ એટલે શું ?
17. ધ્યાનની સંકલ્પના સમજાવો.
18. નિર્દેશક સ્મૃતિ એટલે શું ?
19. અર્થગત સ્મૃતિ એટલે શું ?
20. પ્રાસંગિક સ્મૃતિ એટલે શું ?
21. ડિસ્લેક્સિઆ (Dyslexia) શબ્દનો અર્થ જણાવો.
22. ડિસ્લેક્સિઆના પ્રકારો જણાવો.

પ્ર.2.નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

1. સંરચનાવાદના કોઈપણ ચાર સિદ્ધાંતોના નામ આપો.
2. સંરચનાવાદના પ્રકારોના નામ આપો.
3. વર્ગખંડના સંદર્ભમાં સંરચનાવાદની કોઈપણ ચાર મહત્ત્વની બાબતો જણાવો.
4. શિક્ષકની ભૂમિકાના સંદર્ભમાં સંરચનાવાદની કોઈપણ ચાર મહત્ત્વની બાબતો જણાવો.
5. જ્ઞાનનું બંધારણ સમજાવો.
6. માહિતી પ્રક્રિયાકરણ (સંસ્કરણ) પ્રતિમાન સમજાવો.
7. કાર્યરત (ટૂંકાગાળાની) સ્મૃતિ વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
8. લાંબાગાળાની સ્મૃતિ વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
9. ધ્યાન વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
10. સંકેતીકરણ વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
11. પુનઃસ્મૃતિ વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
12. નિર્દેશક સ્મૃતિ વિશે સમજાવો.
13. જ્ઞાનમાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા કઈ-કઈ રહેલી છે ?
14. જ્ઞાનમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક તફાવતો કયા જોવા મળે છે ?
15. ડિસ્લેક્સિયાનાં લક્ષણો જણાવો.
16. 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકને ભણાવતી વખતે શીશી કાળજી રાખશો ?

પ્ર.3.નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો :

1. સંરચનાવાદની શિક્ષણની સંકલ્પના ટૂંકમાં જણાવો.
2. સંરચનાવાદના સિદ્ધાંતો પૈકી કોઈપણ ત્રણની સમજ આપો.
3. વર્ગખંડ અને સંરચનાવાદ - આ વિશે ટૂંકનોંધ તૈયાર કરો.
4. સંરચનાવાદમાં વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરો.
5. માહિતી સંસ્કરણ પ્રતિમાનના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો સમજાવો.
6. સ્મૃતિનું સામાન્ય બંધારણ સમજાવો.
7. ધ્યાનને અસર કરતાં પરિબલો સમજાવો.
8. 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકને અધ્યયન સમાજમાં પડતી મુશ્કેલીઓ વર્ણવો.
9. 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકના લક્ષણો વર્ણવો.

10. 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકને અધ્યયન સમજમાં પડતી મુશ્કેલીઓ વર્ણવો.
11. 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકને શીખવવાની પ્રયુક્તિઓ જણાવો.

પ્ર.4.પ્રવૃત્તિઓ :

1. મનોવિજ્ઞાનના વિવિધ વાદોની માહિતી એકત્રિત કરો.
2. સંરચનાવાદના પ્રકારો વિશે વિગતે માહિતી એકત્રિત કરો.
3. સ્મૃતિ કસોટી તૈયાર કરો.
4. '1 મિનિટ મેમરી ગેમ' વર્ગખંડમાં રમત રમો.
5. અહીં આપેલ મનોવિજ્ઞાનના પ્રયોગ સાયકોલોજીમાં અને ઇન્ટર્નશિપમાં કરો.
6. ઇન્ટર્નશિપ દરમિયાન બાળકોનો વ્યક્તિ-અભ્યાસ હાથ ધરો.
7. કોઈ એક 'ડિસ્લેક્સિક' બાળકનો વ્યક્તિ-અભ્યાસ હાથ ધરો.

સંદર્ભ સાહિત્ય

1. ડૉ.ચંદ્રકાન્ત ભોગાયતા, અધ્યાપન પ્રયોજિત મનોવિજ્ઞાન
2. ડૉ.મોહનભાઈ પંચાલ, અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રક્રિયા
3. બાળકોની શૈક્ષણિક પ્રગતિને અવરોધતી મુશ્કેલી ડિસ્લેક્સિયા (2005) : કામાણી જગદીશ
4. અધ્યયન અક્ષમતા : સમસ્યા કારણો અને ઉપાયો (2007) ડૉ. રૂબેશ એમ.વ્યાસ
5. www.dyscalculia.org/
6. <http://study.com/academy/lesson/declarative-memory-definition-examples-quiz.html>
7. કેળવણી અને શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન - પ્રથમ વર્ષ પાઠ્યપુસ્તક પ્રાથમિક બુનિયાદી અધ્યાપન મંદિર (2008)
8. શિક્ષણનું મનોવિજ્ઞાન (2010) એન.એસ.દોંગા
9. શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન (સતિષ પ્રકાશ એસ. શુક્લ, અગ્રવાલ પ્રકાશન)
10. મનોવિજ્ઞાન : સંપ્રદાયો અને સિદ્ધાંતો, બી.એ. પરીખ યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, 1988
11. અધ્યયન અને અધ્યાપન, પ્રતીક પ્રકાશન, આણંદ, ડૉ. એમ. આર. સોલંકી અને અન્ય લેખકો
12. અધ્યેતા : સ્વરૂપ અને વિકાસ (પ્રથમ આવૃત્તિ, વારિષણ પ્રકાશ-2008) ડૉ. રવીન્દ્ર અંધારિયા

એકમ-2 :રમતો

2.1 પ્રસ્તાવના

2.2 ઉદ્દેશો

2.3 રમતનો અર્થ, લાક્ષણિકતાઓ, રમતના પ્રકાર

2.3.1 રમતનો અર્થ

2.3.2 રમતની લાક્ષણિકતાઓ

2.3.3 રમતના પ્રકાર

2.3.3.1 વ્યક્તિગત રમત

2.3.3.2 સાંધિક રમત

2.3.4 રમત રમવાથી થતા ફાયદાઓ

2.3.4.1 ભાવનાત્મક ફાયદા

2.3.4.2 વિકાસાત્મક ફાયદા

2.3.4.3 શૈક્ષણિક ફાયદા

2.3.5 રમત રમાડતાં પહેલાં શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

2.3.6 રમતના કાર્યો

2.3.6.1 બાળકના શારીરિક વિકાસ સાથે જોડાણ

2.3.6.2 બાળકના સામાજિક વિકાસ સાથે જોડાણ

2.3.6.3 બાળકના સાંવેગિક વિકાસ સાથે જોડાણ

2.3.6.4 બાળકના બોધાત્મક વિકાસ સાથે જોડાણ

2.3.6.5 બાળકમાં રમત દ્વારા ભાષાવિકાસ

2.3.6.6 બાળકના માનસિક વિકાસ સાથે જોડાણ

2.3.7 બાળકોની રમતોમાં સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક-આર્થિક દૃષ્ટિએ તફાવત

2.3.7.1 રમતમાં સાંસ્કૃતિક તફાવત

2.3.7.2 રમતમાં સામાજિક તફાવત

2.3.7.3 રમતમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ તફાવત

2.3.8 ગેમ્સ અને જૂથની ગતિશીલતા, રમતના નિયમો અને બાળકો કેવી રીતે સંઘર્ષનું નિવારણ શીખે છે ?

2.3.8.1 જૂથ રમતની ગતિશીલતા

2.3.8.2 રમતના નિયમો અને બાળકો કેવી રીતે સંઘર્ષનું નિવારણ શીખે છે ?

2.4 સારાંશ

2.5 સ્વાધ્યાય

2.6 સંદર્ભ પુસ્તકો

એકમ-2:રમતો

2.1 પ્રસ્તાવના

રમત વડે સજીવ પોતાની સહજવૃત્તિ સંતોષે છે. બાળક તથા યુવાનોને રમત બહુ ગમે છે. તેના દ્વારા આનંદ મળે છે તથા શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સધાય છે, એટલું જ નહીં તેમના ચારિત્ર્યનું પણ ઘડતર થાય છે. રમત દ્વારા વ્યક્તિના જીવનમાં ખેલટિલી, નેતૃત્વ, સહકાર, સંઘભાવના અનેસમસ્યાનો ઉકેલ જેવા ગુણોનો વિકાસ કરી શકાય છે. દરેક પ્રશિક્ષણાર્થી વિવિધ રમત તથા રમતના નિયમો જાણતા હશે તો વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલાક ગુણોનો વિકાસ કરી ઉત્તમ નાગરિક બનાવવા મદદરૂપ બની શકે.

2.2 ઉદ્દેશો

રમતનો અર્થ, લાક્ષણિકતા, રમતના પ્રકાર વિશે સમજ કેળવશે.

રમતના ફાયદા, રમત રમાડતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત વિશે સમજ કેળવશે.

રમતના કાર્યો : શારીરિક, સાંવેગિક, બોધાત્મક, ભાષાવિકાસ, માનસિક જોડાણ જેવી વિશે સમજ કેળવશે.

રમતમાં સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, આર્થિક દૃષ્ટિએ તફાવત અને સમજ કેળવશે.

ગેમ્સ અને જૂથની ગતિશીલતા તથા રમતના નિયમો અને રમત દરમિયાન સંઘર્ષનું નિવારણ કરતા શીખે.

2.3 રમતનો અર્થ, લાક્ષણિકતાઓ, રમતના પ્રકાર

2.3.1 રમતનો અર્થ :

રમત એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક (સહજવૃત્તિ) ઇચ્છા છે. બાળ અવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી માનવ પોતાની ઇચ્છાઓને અનેક સ્વરૂપે વ્યક્ત કરે છે. રમત એ સહજવૃત્તિ એટલા માટે કહી શકાય કે જન્મ લેતા બાળકમાં રમતના સહજ ગુણ જોવા મળે છે.

બાળક હોય કે મોટા વ્યક્તિઓ બધા યેન કેન પ્રકારે રમતા હોય છે. આજના આધુનિક યુગમાં રમતોને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રવર્તમાન સમયમાં વિશેષ કરીને શહેરોમાં બાળકો ખાસ કરીને મેદાની રમતથી વિમુખ થતા જોવા મળે છે.

રમત દ્વારા બાળકમાં વ્યક્તિત્વના ગુણો કેળવાય તથા તેનું સામાજિકરણ થાય અને સમાજનો આદર્શ નાગરિક બની શકે.

તમારા મતે રમત એટલે શું ? તે જણાવો.

“રમત કાર્યમાં એક પ્રકારનું મનોરંજન છે.”

- વેલેન્ટાઇન

“રમત રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું સુદૃઢ સ્વરૂપ છે.”

- ટી.પી. નન

રમત એટલે,

- કોઈ પણ એવી પ્રવૃત્તિમાં આનંદ માટે કાર્યરત થવું, એનો કોઈ ગંભીર હેતુ હોતો નથી.

- નાચવું, ફૂટવું, ગાવું, નાટક કરવું, રમવું, અભિનય કરવો વગેરે.

2.3.2 રમતની લાક્ષણિકતાઓ :

(1) રમતની પસંદગી બાળક દ્વારા જાતે થયેલ હોવી જોઈએ. રમત રમનાર કોઈ પણ સભ્ય રમત છોડી શકે તે માટેની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ.

(2) રમતમાં પ્રક્રિયા મહત્ત્વની છે, નહિ કે અંત.

રમતમાં બાળક યોગ્ય રીતે રમે તો તેનાં વિવિધ કૌશલ્યો, મૂલ્યોનો વિકાસ થાય છે. દરેક રમતમાં કોઈ એક રમતવીર કે એક ટીમ જ વિજેતા થવાની હોય. તેથી આવી ક્રિયા પર ધ્યાન આપે છે તે જરૂરી છે.

(3) રમતમાં માનસિક વિકાસ

રમતમાં કેટલીક વખત સામેના ખેલાડીનું ચિત્ત ભંગ કરવા માટે તેને ઈરાદાપૂર્વક હેરાન-પરેશાન કરવામાં આવે ત્યારે તે સમયે તેના મન પર કાબૂ મેળવી પોતે રમત પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને સફળતા મેળવે છે.

(4) રમતમાં કલ્પના અને અનુકરણને સ્થાન હોવું જોઈએ.

રમતમાં સામેના પક્ષના ખેલાડીની ગતિવિધિ જોઈ, પારખીને જ પોતાની રમત રમે તે જરૂરી છે.

(5) રમતમાં બાળક શું જાણે છે તેની અભિવ્યક્તિ કરે છે, અવલોકન કરે છે અને ત્યારબાદ વ્યક્ત કરે છે. રમત જ્ઞાનને વિસ્તારવાનું કાર્ય કરે છે.

- (6) રમત શીખવાનો પાઠો છે. બાળકના પાયાગત વિકાસ માટે રમતનું મહત્ત્વ વિશેષ જરૂરી છે.
- (7) રમત બાળકોને પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની તક આપે છે. તેઓ પોતાની લાગણીઓ, ભાવનાઓને વ્યક્ત કરી શકે છે, તેમજ તેમના સંઘર્ષોનો સામનો કરે છે અને પોતાની આસપાસના જગતને સમજે છે.
- (8) શીખવાની પ્રક્રિયામાં બાળક માટે રમત જરૂરી છે. રમત દ્વારા જ બાળકનો વિકાસ શક્ય છે.
- (9) શીખવું એટલે ફક્ત યાદ રાખવું નહિ, પરંતુ સમજ કેળવવી અને આ માટે બાળકને શીખવવા માટેનો ઉત્તમ રસ્તો રમત છે.
- (10) રમતમાં વર્તન જુદા-જુદા તબક્કે વિકસે છે.
- (11) દરેક રમતના નિયમો હોય છે.
- (12) દરેક રમતમાં નિયંત્રણ મર્યાદા હોય છે.
- (13) રમતનું લક્ષ્ય હોય છે. એક અંત હોય છે.
- (14) એક વ્યક્તિ કે એક ટીમ જ વિજેતા બને છે.
- (15) રમત વિવિધ કૌશલ્ય ધરાવે છે.
- (16) રમતવીરોને રમતના નિયમો સ્વીકાર્ય હોવા જોઈએ.

2.3.3 રમતના પ્રકાર :

2.3.3.1 વ્યક્તિગત રમત :

જે રમતમાં વ્યક્તિ પોતાની રીતે દેખાવ કરે છે તે રમતને વ્યક્તિગત રમત કહે છે.

દા.ત., 100 મી દોડ, સ્વિમિંગ, ગોળાફેંક, ચક્રફેંક, ટેબલ ટેનિસ વગેરે.

વ્યક્તિગત રમતમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિ પોતાનો દેખાવ, શક્તિ, ઝડપ, ચપળતા, લવચિકતા, સહનશક્તિ વગેરે જેવા ઘટકોનો રમતમાં દેખાવ કરી સ્પર્ધામાં વિજેતા બને છે.

2.3.3.2 સાંઘિક રમત :

જે રમતમાં એકથી વધુ ખેલાડીઓ ભેગા મળી ટીમ બનાવી (ટુકડી બનાવી) સ્પર્ધામાં ભાગ લેતા હોય તેવી રમતને સાંઘિક રમત કહે છે.

દા.ત., કબડ્ડી, ખો-ખો, ક્રિકેટ, વૉલીબૉલ, ફૂટબૉલ વગેરે.

સાંઘિક રમતમાં મોટાભાગે એકથી વધારે ખેલાડીઓ ભેગા મળીને રમતો રમતા હોય છે. જેમાં શક્તિ, ઝડપ, લવચિકતા વગેરે જેવા રમતને અનુરૂપ ગુણો જરૂરી છે. જેની સાથે સંકલન,

સામાજિકતા, સમજશક્તિ, ગેમ પ્લાન, સંઘભાવના, ખેલદિલી, રમતની પ્રયુક્તિ-પદ્ધતિ જેવા ઘટકો સૌથી વધુ વિજેતા બનવા તથા રમત રમવા માટે જરૂરી પુરવાર થાય છે.

2.3.4 રમતરમવાથી થતા ફાયદાઓ

2.3.4.1 ભાવનાત્મક ફાયદા :

- આનંદ અનુભવે છે/માણે છે. રમત દ્વારા બાળકને સહજ રીતે શિક્ષણ આપી શકાય છે. બાળક માટીમાંથી ઘર બનાવે, મંદિર બનાવે, ધજા બનાવે વગેરે દ્વારા આનંદ મેળવે છે. આમ રમત દ્વારા આનંદ તથા શિક્ષણ બંને મેળવે છે.
- મજા, વિનોદ કરવા મળે / મનોરંજન મળે.
- જીવનનો આનંદ માણે છે.
- માનસિક રાહત, શારીરિક સ્વસ્થતા, આરામ અનુભવે અથવા તાણ, શ્રમ, ઉગ્રતા ઓછી થાય છે.
- પોતાની અભિવ્યક્તિ કરી શકે છે.
- લાગણી વ્યક્ત કરી શકે છે.

2.3.4.2 વિકાસાત્મક ફાયદા:

- જ્ઞાનાત્મક વિકાસ (Cognitive development)
 - સર્જનશક્તિ, કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ થાય.
 - અમૂર્ત ખ્યાલનો વિકાસ થાય.
 - સમસ્યાનો ઉકેલ લાવે.
 - સામાજિક રીતે સમજશક્તિનો વિકાસ થાય.
- ભાવનાત્મક વિકાસ:લાગણી/ભાવનો વિકાસ (Affective development)
 - આત્મવિશ્વાસ વધે.
 - પોતાની તાકાતનો ખ્યાલ મેળવે.
 - ચિંતા ઓછી થાય.
 - તંદુરસ્તી વધે.
- સામાજિક વિકાસ (Social development)
 - પોતાના મિત્રો સાથે રમત રમે.
 - સહકારની ભાવના વિકસે.
 - આપ-લે કરતા થાય / માલિકીપણું ઓછું થાય.
 - સંઘર્ષનું નિવારણ લાવતાં શીખે.

- નેતૃત્વ ખીલે / નેતૃત્વશક્તિ વિકસે.
- આવેશ અને આક્રમકતા પર કાબૂ આવે.

- એકાગ્રતા/ધ્યાનવિકાસ (Attentional development)

- ધ્યાનમાં નિયમિતતા આવે.
- એકાગ્રતા વિકસે.
- ખંતીલા બને, નિરંતર બની રહે.

કેળવણીની દૃષ્ટિએ રમતો દ્વારા શરીરના વિવિધ સ્નાયુઓને જ્ઞાનતંતુઓના મેળમાં કામ કરવાની, દોડવા, ફૂંકવા, ફેંકવા તથા ફટકો મારવા જેવી સ્વાભાવિક ક્રિયાઓની તથા આરોગ્યદાયી ટેલોની તાલીમ મળે છે. રમત દ્વારા સમસ્યા-ઉકેલ, સમયસૂચકતા, નેતૃત્વશક્તિ, ખેલદિલી જેવા ગુણો વિકસે છે તથા જીવન ઉપયોગી બાબતોનું જ્ઞાન મળે છે.

2.3.4.3 શૈક્ષણિક ફાયદા (Educational development) :

- સમસ્યાનો ઉકેલ લાવતાં શીખે.

રમત દરમિયાન હાર-જીતની પરિસ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થતી હોય છે. આ પરિસ્થિતિમાં ટીમને કઈ રીતે જીતાડવી તે રમત દરમિયાન ખેલાડીઓ વિચારતા થાય છે. આમ રમતથી ખેલાડીઓમાં વિચારશક્તિનો વિકાસ થતો હોય છે અને વિચારશક્તિ દ્વારા કોઈ પણ સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવી શકાય છે.

- સંયમ કેળવે.

રમત દરમિયાન દરેક ખેલાડી સામેના ખેલાડીને હરાવવા માટે પ્રયત્ન કરતા હોય છે. આ માટે અલગ-અલગ પ્રયુક્તિઓ અજમાવતા હોય છે. દા.ત., સામેના ખેલાડીને ચીડવવો હાવભાવ દ્વારા ગુસ્સે કરવો વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે. જેથી ખેલાડી પોતાનું માનસિક સમતુલન ગુમાવે અને તેની હાર થાય. આમ રમત રમનાર આવા પ્રકારની પ્રયુક્તિઓથી કેળવાય છે અને તેથી પોતાનામાં સંયમનો ગુણ કેળવાય છે.

- નિર્ણયશક્તિનો વિકાસ થાય છે.

ચેસની રમતમાં સામેનો ખેલાડી જે ચાલથી રમત રમતો હોય તેની વિરુદ્ધની ચાલથી રમત રમી રમતમાં કઈ રીતે વિજેતા થવાય તે બંને ખેલાડીઓ વિચારતા હોય છે. જે ખેલાડીનો નિર્ણય યોગ્ય હોય તે વિજેતા થતો હોય છે.

- ખેલદિલીનો વિકાસ થાય.

કબડ્ડીની રમતમાં માર કરનાર ખેલાડી જ્યારે સામેના ખેલાડીને આઉટ કરીને પાછો આવે છે, ત્યારે નિર્ણાયકના નિર્ણય પહેલાં માર થયેલ ખેલાડી સ્વેચ્છાએ આઉટ થઈને બહાર જતો રહેતો હોય છે. જે તેની ખેલદિલીનો વિકાસ થયેલ ગણાય છે. કેટલીક વાર ક્રિકેટમાં અમ્પાયર દ્વારા ખેલાડીને ખોટો આઉટ અપાઈ જાય છે. છતાં ખેલાડી બહાર જતો રહેતો હોય છે, જે પણ ખેલદિલી દર્શાવે છે.

- સંઘભાવનાનો વિકાસ થાય.

ટીમને વિજેતા બનાવવા માટે બધા સાથે મળીને વિચાર કરતા હોય છે. તેને સંઘભાવના કહે છે. ટીમના કેપ્ટનની સૂચનાનું પાલન ટીમના તમામ સભ્યો દ્વારા કરવામાં આવે છે. જે ટીમની સંઘભાવના દર્શાવે છે.

શારીરિક સ્વસ્થ રહે, પોષણયુક્ત ખોરાક વિશે સમજ કેળવે. સ્વસ્થ જીવનપ્રણાલી વિકસાવે. હસ્તકૌશલ્યનો વિકાસ થાય.

રમતો દ્વારા સ્નાયુઓનો સારો વિકાસ થાય છે. રમતથી શરીરમાં ઝડપ, લવચિકતા, શક્તિ, ચપળતા, સહનશક્તિ વગેરે જેવા ગુણોનો વિકાસ થતો હોય છે. આ બધા ગુણો જે વ્યક્તિના શરીરમાં વિકાસ પામેલ હોય તે તમામ ખૂબ સારી રીતે કરી શકવા માટે સમર્થ બનતા હોય છે અને અન્ય દરેક કાર્યમાં ખૂબ ઝડપથી તેના કૌશલ્યો હસ્તગત કરી લેતા હોય છે. આમ રમત દ્વારા હસ્તકૌશલ્યનો વિકાસ થાય છે.

2.3.5 રમત રમાડતા પહેલાં શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

- રમતના નિયમોની સંપૂર્ણ સમજ હોવી જોઈએ.

શિક્ષક તરીકે જે રમત રમાડતા હોય તેના નિયમોની સમજ હોવી જરૂરી છે. જેથી વિદ્યાર્થીઓને રમત સારી રીતે શીખવી શકાય, સાથે રમતનો ખરો આનંદ પણ મેળવી શકાય. રમતના નિયમો જાણતા હશે તો રમત દરમ્યાન થતી ઈજાઓથી મુક્તિ થઈ શકે. દા.ત., કબડ્ડીની રમત, ખો-ખોની રમતના નિયમો જાણતા હો તો દાવ આપવાની સાથે દાવ લેવાની રમતનો આનંદ ખૂબ સારી રીતે મેળવી શકાય છે.

રમત દરમ્યાન રજૂઆત કેમ કરવી, રમત કેવી રીતે રમાડવી વગેરેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ અગાઉથી મગજમાં ઘડી રાખવો જોઈએ.

- રમત માટેના સાધનો, મેદાન વગેરે તૈયાર રાખવા.

કોઈ પણ રમત શીખવવી હોય અથવા રમત રમાડવી હોય તો જે-તે રમતનું નિયમ મુજબનું મેદાન હોવું જરૂરી છે. સાથે રમતને અનુરૂપ સાધનો હોય તો રમતને સારી રીતે શીખવી શકાય. દા.ત., ક્રિકેટની રમત માટે પિચ હોવી જરૂરી છે. બેટ, બોલ, પેડ, ઝલોલ્લ, હેલ્મેટ વગેરે સાધનો સાથે રમત શીખવવામાં આવે તો રમત સારી રમી શકે. આથી રમત શીખવતા પહેલાં તે રમતના મેદાન અને સાધનનો પરિચય હોવો ખૂબ જરૂરી છે.

- રમતવીર રમતને અનુરૂપ પોષાક પહેરી રમે તેવો આગ્રહ રાખવો / અનુકૂળ પોષાક પહેરીને આવે તો તે અગાઉથી જણાવવું જોઈએ.
- રમતના નિયમોનું સખત રીતે પાલન કરવાનો આગ્રહ રાખો.
દા.ત., ખો-ખોની રમતમાં થતી ભૂલોનું પાલન ન કરવામાં આવે તો રમતનો આનંદ ઓછો થઈ જાય છે અને શીખવાની પ્રક્રિયા પણ ઓછી થઈ જાય છે.
- સૂચના તથા માર્ગદર્શન એવી જગ્યાએ આપો કે દરેક રમતવીર તમને જોઈ શકે તથા સાંભળી શકે, તથા તમો બધાને જોઈ શકો.
- મેદાન પર અવ્યવસ્થા ન થાય તે જોવું.
- શિક્ષકે સ્વભાવ શાંત રાખવો.

વિદ્યાર્થીઓ રમત શીખી રહ્યા હોય એટલે તેમની ભૂલ થવાની શક્યતા રહે છે. આ સમયે શિક્ષક પોતાનો સ્વભાવ શાંત રાખે / ઉગ્રતા લાવવાથી વિદ્યાર્થીઓ ગભરાઈ જાય છે. જેથી શીખવાની પ્રક્રિયા પર અસર પડતી હોય છે.

- ખેલાડી પર પ્રભુત્વ જમાવે તેવું વર્તન હોવું જોઈએ.
- શિક્ષકે માર્ગદર્શક તરીકે ભૂમિકા ભજવવાની છે.
- રમત માટેના યોગ્ય સાધનો પૂરતી સંખ્યામાં તૈયાર રાખવા.
રમત માટેના સાધનો હોવા પૂરતું મહત્ત્વનું નથી પરંતુ રમત રમનાર ખેલાડીઓની હાજરી ધ્યાનમાં રાખી તમામને રમત રમવા માટે સાધનો મળે તે જરૂરી છે. જો તમામ ખેલાડીઓ પાસે સાધનો હશે તો પૂરતા મહાવરાની તક મળી શકે અને વધુ સારી પ્રેક્ટિસ પણ થઈ શકે. તો જ સારું શીખી પણ શકે.
- ખેલાડી જાતે જ ભૂલ કબૂલ કરે તો તેને બિરદાવવો જોઈએ. સાચી રમત અને ખેલદિલી ખેલાડીઓમાં કેળવાય તે જરૂરી છે.
- ખેલાડી મુક્તપણે રમતો હોવો જોઈએ જેથી તેની નૈતિક હિંમત વધે.
- ખેલાડીની ભૂલ બતાવવી તથા સ્પષ્ટ કરવી.

- શિક્ષકથી કોઈ ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.
- બાળકોની શારીરિક અને આર્થિક ક્ષમતા ધ્યાનમાં લઈ જે-તે રમતમાં ભાગ લેવા તક આપવી.
- શિક્ષકે બાળકોની માનસિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

2.3.6 રમતનાકાર્યો

બાળક પોતે રમે છે. એવી સભાનતા ધરાવતું નથી. બાળક પોતાના સિવાયના બાહ્ય પદાર્થ સાથે જે બાળસહજ આંતરક્રિયા કરે છે તેમાંથી રમત પ્રગટ થાય છે અને પોતાની આસપાસના વાતાવરણ સાથે સંયોજન સાધે છે. રમત એ બાળકના અહમ ને વાસ્તવિકતા સાથે મેળવતી સંયોજન પ્રવૃત્તિ છે. રમત દ્વારા બાળકો જે કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હોય છે તે કરવાનું શીખે છે. આમ બાળકના સર્વાંગી વિકાસમાં રમતનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. રમતથી શારીરિક, સામાજિક, સાંવેગિક, બોધાત્મક ભાષા અને માનસિક વિકાસ સાથે જોડાણ થતું હોય છે. જે બાળકના જીવનમાં ખૂબ જ લાભકારક બને છે.

2.3.6.1 બાળકના શારીરિક વિકાસ સાથે જોડાણ :

1. નાનું બાળક ઘણું કલ્પનાશીલ હોય છે. તે રમકડાના ભાગો જુદા કરે છે. તેને ફરી બીજા સ્વરૂપમાં ગોઠવવા પ્રયાસ કરે છે. રમકડાંની તોડફોડ બાળકના કલ્પના વિકાસની શરૂઆત દર્શાવે છે.
2. રમત સારી રુચિઓ અને તંદુરસ્ત નિદ્રાને ઉત્તેજન આપે છે.
3. રમત રમતા બાળકનો શારીરિક ગતિવિધિઓથી માંસપેશીઓનો વિકાસ થાય છે.
4. સારા અંગ અવયવ વિન્યાસ(મુદ્દા)ના વિકાસમાં સહાયક બને છે. શરીરની તંદુરસ્તીને મજબૂતાઈ માટે માંસપેશીઓનું જોડાણ સાચી રીતે થાય છે.
5. રમત સાથે જોડાયેલ ગતિવિધિઓ ઘણી રીતે કાર્ડિયો વર્કઆઉટ (હૃદય સંબંધિત વ્યાયામ) સમાન છે.
6. તંદુરસ્ત હૃદય એટલે તંદુરસ્ત શ્વસન. રમતથી બાળકોના ફેફસાં વધારે સરળતાથી કાર્ય કરતા હોય છે.
7. વાસ્તવમાં બાળક જ્યારે બહારના વિશ્વમાં (ખુલ્લી હવામાં મેદાન પર) હોય છે ત્યારે તેના શરીરના વિશેષ પ્રકારના બેક્ટેરિયાની સામે પ્રતિરોધ વિકસિત થાય છે.

2.3.6.2 બાળકના સામાજિક વિકાસ સાથે જોડાણ :

1. બાળકના નેતૃત્વનો વિકાસ થાય છે.

2. જૂથની રમતમાં સાથીદાર પસંદગી કરતા હોય ત્યારે તેનાથી સહજ અને સરળ સમૂહભાવ-સહકાર વિકસે છે.
3. જૂથમાં રમત રમતા બાળકમાં અન્ય બાળક સાથે સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરવામાં પૂરી સ્વતંત્રતા મળે છે.
4. રમતના અનુભવથી બાળકમાં સામાજિક અનુકૂલન પ્રાપ્ત થાય છે.
5. સામાજિક કૌશલ્યનો વિકાસ થાય છે.
6. રમતથી બાળક જૂથમાં કામ કરતાં શીખે છે ત્યારે ટીમવર્કનું કૌશલ્ય શીખે છે. ટીમવર્કથી કેવી રીતે સફળતાથી વિજયમાં યોગદાન આપી શકાય ? આ ખૂબ મહત્વનો ગુણ શીખે છે. મોટાભાગે જીવનમાં નોકરી, ધંધા, રોજગારમાં ખૂબ ઉપયોગી બને છે.
7. રમત રમતા બાળકમાં પરસ્પર વિશ્વાસ નિર્માણ થાય, સહયોગ ભાવનાનો આદર કરતાં શીખે. પોતાની સફળતાથી સંતોષ અનુભવે છે.

2.3.6.3 બાળકના સાંવેગિક વિકાસ સાથે જોડાણ :

1. રમતમાં લીન હોય ત્યારે અથવા તો મદારી કે જાદુગર, ખેલ જોતા આશ્ચર્યમાં કે હર્ષાવેશમાં ગરકાવ થતા હોય ત્યારે સ્થળ, કાળ અને ખાવાપીવાની શારીરિક જરૂરિયાત કે ઘરે જવાથી શૂધ-બૂધ ભૂલી જાય છે.
2. રમત સમયે પોતાને કોઈ જોઈ રહ્યું છે એમ સમજીને એ વધારે સરસ દેખાવ કરે છે. ઊર્મિઓનો વિકાસ થાય છે.
3. રમત રમતાં રમતાં ઈર્ષ્યાના આવેશમાં પોતાના મિત્રો કે ભાઈભાંડુને ન કરવાનું કરી બેસે છે.
4. બાળકને તેના જીવનના મોટાભાગના વર્તનનું ઉદ્ગમ સ્થાન આવેગ છે. રમતમાં આવતા આવેગો બાળકને રોમાંચક અને સુરમ્ય બનાવે છે.
5. બાળકોના રમતો તરફના વલણનું મહત્ત્વ પણ આવેગો પરના નિયમન સંબંધે મહત્ત્વનું છે.
6. રમતથી બાળક ક્રોધને નિયંત્રણ કરી શકે.
7. શતરંજ, ટેનિસ, ચેકર, છીપલા-કોડી, લખોટાની રમત વગેરેમાં સામા પક્ષની આપણને નિષ્ફળ બનાવવાની તરકીબો પર ચપળતા, એકાગ્રતા, રમતમાં લીન થઈ સ્વયંને સફળ બનાવવા રમતમાં કાબૂ મેળવવામાં રસ લે છે. સતત પ્રયત્નશીલ બને છે. હકારાત્મક આવેગોનો મહત્તમ વિકાસ થાય છે.

8. શ્રી ગિજુભાઈ બધેકાચે “દિવાસ્વપ્ન”માં રમત એટલે માત્ર આનંદ અનુભવવાની વાત કરી છે. કોઈ હાર-જીતની નહીં, કોઈ નંબર પણ નહીં, રમતથી બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ, સમૂહભાવના, સંપ, પરસ્પર સહકાર, પરસ્પર વિશ્વાસ, ખેલદિલીનો ભાવ જાગે ને નીડર બને.

2.3.6.4 બાળકના બોધાત્મક વિકાસ સાથે જોડાણ :

1. રમત દ્વારા સાચા અને ખોટાની ધારણા સમજી શકે છે.
2. રમતમાં નિયમો પ્રમાણે જ રમવું અથવા તો રમતમાં સમય, સ્થળ, કાળ અનુરૂપ બાળકો પોતાના નિયમો જાહેર કરતા હોય છે.
3. રમત રમવાથી બાળકમાં ચપળતા, એકાગ્રતા, પરસ્પર સહકાર, સમભાવ, આત્મવિશ્વાસ, સ્વ-સમજ, સ્વ-નિર્ણય, તત્કાલ નિર્ણય, ધીરજ, શાંતિ, નેતૃત્વ, નેતાગીરી, તર્ક, સામાન્યીકરણ, કલ્પનાશક્તિ, વાચાળતા, ઉત્તમ અભિવ્યક્તિ, સત્ય, પ્રામાણિકતા વગેરે ગુણોનો વિકાસ થાય છે.
4. જૂથની રમત કે વ્યક્તિગત રમતમાં કોઈ સમસ્યા ઊભી થાય ત્યારે વિચારે પછી જ નિર્ણય જાહેર કરે.
5. બાળપણની રમતને બાળક ક્યારેય ભૂલતો નથી, ઘણાં બાળકો પોતાની રમતનાં રમકડાં લાંબા સમય સુધી સાચવતાં હોય છે.

2.3.6.5 બાળકમાં રમત દ્વારા ભાષાવિકાસ :

1. રમતમાં ભાષા ભિન્ન-ભિન્ન ઉંમર, જાતિ (sex), સામાજિકતા, આર્થિક ધોરણ, ગ્રામીણ, શહેરી, ઝૂપડપટ્ટી, શેરી, સોસાયટી, સ્થાન, વ્યક્તિગત ભિન્નતા સાથે વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.
2. રમતમાં વિવિધ વ્યક્તિના સંપર્કમાં આવવાથી એકથી વધારે ભાષાઓનું પ્રભુત્વ કેળવાય છે.
3. રમત રમતા બાળકની ભાષા અભિવ્યક્તિમાં વિનય, વિવેક, માન, સન્માન હોય છે.
4. જૂથ રમતમાં બાળકનું વાણી કૌશલ્ય વિકસે છે.
5. બાળક નિડરતાપૂર્વક ભાષા અભિવ્યક્તિ કરતાં શીખે છે.

2.3.6.6 બાળકના માનસિક વિકાસ સાથે જોડાણ :

1. રમતથી બાળકની માનસિક શક્તિનો વિકાસ થાય છે.
2. રમતથી બાળકમાં ખેલાડી ભાવ આવે છે. જીતવું અને હારવું રમતનો ભાગ છે. જીવનમાં આવતી મુશ્કેલીઓ, નિષ્ફળતા, સફળતાનો સહજ સ્વીકાર કરતા શીખે છે.

3. રમતથી બાળક પ્રવાહની સાથે પરિવર્તનનો સ્વીકાર ઝડપથી કરે છે.
4. શારીરિક ગતિવિધિ થાય છે ત્યારે મસ્તિષ્કમાં આવેલા અવયવો-અંગોનો વિકાસ થાય છે. સક્રિય અને પૂર્ણરૂપથી વિકસેલું મસ્તિષ્ક બાળકોને ઝડપથી શીખવામાં-સમજવામાં સહાયક બને છે.
5. સ્વસ્થ મસ્તિષ્ક કુશળતાથી જાણકારીઓ સંગ્રહિત કરે છે.
6. બાળકો રમત દ્વારા પ્રતિયોગિતામાં ઉચ્ચ સ્થાન પર કેવી રીતે જઈ શકાય તે શીખે છે.

2.3.7 બાળકોની રમતોમાં સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક-આર્થિક દૃષ્ટિએ તફાવત

સમાજમાં દરેકને સમાન તક મળે એ હેતુને માતા-પિતા, શિક્ષકો, વડીલો, માર્ગદર્શકો બધાંએ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. બાળક જન્મથી સમાજનિષ્ઠ હોતું નથી. રમતો દ્વારા બાળકમાં સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક-આર્થિક તફાવત જોઈ શકાય છે. સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયા અનેક સ્વરૂપોમાં વ્યક્ત થતી હોય છે. કેટલાક પાસા બાળકના વ્યક્તિત્વ ઉપર અસર કરે છે. એજ રીતે સાંસ્કૃતિક બાબતો પર પણ અસર કરે છે. સાથે આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ અસર કરે છે. રમતો દ્વારા સમાજમાં આદાન પ્રદાન થતું રહે અને સામાજિક-સમરસતાનું વાતાવરણ નિર્માણ થાય. સામાજિક ભેદભાવ ઓછો થાય છે. આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે રમતોમાં કોમ, ધર્મ, નાત, જાત, ઊંચ- નીચ વર્ણ, શહેરી, ગ્રામીણ, અમીર, ગરીબ, અભણ, ભણેલા, કાળા, ગોરા આવા ભેદભાવ જોવામાં આવતા નથી. રમતમાં તો માત્ર રમતના જાણકારને તથા રમતમાં ઉત્તમતા પ્રદાન કરનારને તક આપવામાં આવે છે. તેમાં કોઈ ભેદભાવ રાખવામાં આવતો નથી. પછી એ રમત આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય, રાજ્ય, જિલ્લા, તાલુકા, ગ્રામીણ, શહેરી કોઈ પણ સ્થાન કક્ષાની હોય. રમતવીરને સરકાર, એનજીઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ આર્થિક સહાય પણ કરતા હોય છે. સાંસ્કૃતિક રીતે પણ જોઈએ તો પોતાની રાષ્ટ્રિયતાને વધારે મહત્ત્વ આપતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. દા.ત., હોકીની રમતમાં આપણો ખેલાડી રમતો હોય ત્યારે આપણી સંસ્કૃતિને આપણે વ્યક્ત કરતા હોઈએ છીએ. સામેના ખેલાડીઓ તેની સંસ્કૃતિને વ્યક્ત કરતા હોય. આ રીતે આદાન-પ્રદાન થતું હોય છે.

2.3.7.1 રમતમાં સાંસ્કૃતિક તફાવત :

રમતમાં વિવિધ પ્રદેશો પ્રમાણે વિવિધતા જોવા મળે છે અને આ વિવિધતા એ વિસ્તારની સંસ્કૃતિ પર આધાર રાખે છે. સંસ્કૃતિ બદલાતાં રમતોમાં પણ વિવિધતા જોવા મળે છે. દા.ત., આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં તીર-કામઠા, ભાલા, દોડ-ફૂદ જેવી રમતો થતી રહેતી હોય છે.

જ્યારે અન્ય સંસ્કૃતિમાં આ પ્રકારની રમતમાં ઓછું પ્રદાન જોવા મળે છે. એવી રીતે પ્રદેશ પ્રમાણે અલગ-અલગ સંસ્કૃતિઓ હોય છે અને એ પ્રમાણે રમતો પણ અલગ-અલગ જોવા મળે છે. જેમ કે, કેરલમાં નદીઓ અને દરિયાને કારણે નૌકા સ્પર્ધા પ્રખ્યાત છે. જ્યારે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર જેવા પ્રદેશોની સંસ્કૃતિમાં દેશી રમતો જેવી કે ખો-ખો, કબડ્ડી વગેરે મહત્ત્વની છે. જ્યારે જમ્મુ-કાશ્મીરમાં આ રમતો ઓછી રમાય છે પરંતુ ત્યાંની સંસ્કૃતિ પ્રમાણે બરફ પ્રદેશ હોવાથી બરફ પર સરકવાની રમત રમાય છે.

2.3.7.2 રમતમાં સામાજિક તફાવત :

બાળક શાળામાં પ્રવેશ લે તે પૂર્વે પોતાના માતા-પિતા, ભાઈબંધ જોડેથી ઘણું શીખે છે. રમત રમનાર રમત દ્વારા સામાજિક જીવન માટે જરૂરી લાક્ષણિકતાઓ ગ્રહણ કરતાં શીખે છે. નદી કે દરિયાકાંઠાના લોકોમાં તરવાની રમત રમાતી હોય છે. પર્વત પ્રદેશમાં દોડની રમત વધુ રમાતી જોવા મળે. ગ્રામ્ય સમાજમાં દેશી રમતો રમાતી હોય છે જ્યારે શહેરી વિસ્તારના સમાજમાં આવી રમતો નથી રમાતી હોતી. જ્યારે શહેરી વિસ્તારના સમાજમાં ટેનિસ, બેડમિન્ટન, ફૂટબોલ જેવી રમતો વધારે રમાતી હોય છે. દરેક સમાજ, ધર્મ, કોમ, જાતિ, જ્ઞાતિના બાળકો સાથે રમવાની તેઓ વચ્ચે ભેદભાવ નહીં પણ ભાઈચારો, સમભાવની સમજ કેળવાય અને સામાજિક સમરસતા રચાય અને સમાજમાં ઉદભવતા ભેદભાવ દૂર થઈ શકે છે.

2.3.7.3 રમતમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ તફાવત :

સમાજમાં વસતા દરેક પરિવારની અર્થ ઉપાર્જનની ક્ષમતા અલગ-અલગ હોય છે. દરેક પરિવારની આર્થિક આવક સરખી હોતી નથી. આ દૃષ્ટિએ તફાવત હોય પરંતુ જ્યારે સમાન તકની વાત આવે ત્યારે ઓછી આર્થિક આવક ધરાવતા પરિવારના બાળકો ગિલ્લી-દંડા, ભમરડા, ખો-ખો, કબડ્ડી, નદી-પર્વત જેવી દેશી રમતો હોય છે. જેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તેઓ ફૂટબોલ, બિલિયર્ડ, ગોલ્ફ, ટેનિસ જેવી રમતો મોટા-મોટા મેદાનોમાં રમશે. ઉપરાંત તેઓ વિડીયો ગેમ રમવા, કમ્પ્યુટર, લેપટોપ, ટેબલેટ માટે મોલ તથા શોપિંગ સેન્ટરનો ઉપયોગ કરશે.

2.3.8

ગેમ્સ અને જૂથની ગતિશીલતા,

રમતના નિયમો અને બાળકો કે વીરી તે સંઘર્ષનું નિવારણ શીખે છે?

2.3.8.1 જૂથરમતની ગતિશીલતા :

1. રમત જૂથમાં રમવાની હોય ત્યારે બાળકોમાં આંતરિક સમૂહ-સંપ એકતા, ટોળીભાવ આવે છે.
2. રમતમાં બધાના સહિયારા પુરુષાર્થનું મહત્ત્વ સમજ છે. જીવ રેડીને દિલથી રમે તો સફળતા તરફ લઈ જાય છે.
3. જૂથરમતમાં કોઈ નિષ્ફળતા આવે ત્યારે પોતાની ક્ષતિઓમાં સુધારા કરે છે.
4. રમત સમયે ટોળીના બધા જ રમતવીર ઉત્તમ કક્ષાના હોય છે. જીભાજોડી કે ઝઘડાને ટાળવાનો પ્રયત્ન બધા કરતા હોય તો રમતમાં વિશેષ પ્રદાન કરી રમતને સફળતા તરફ લઈ જાય.

2.3.8.2 રમતના નિયમો અને બાળકો કે વીરી તે સંઘર્ષનું નિવારણ શીખે છે ?

1. રમતના નિયમોનો સ્વીકાર કરી રમવાનું શીખે એટલે સંઘર્ષ ટાળે છે. વ્યક્તિગત કે સમૂહ રમતોમાં દા.ત., ખો-ખોની રમતમાં કે અન્ય રમતો નિયમો અનુસાર રમવા માટે ખેલાડીઓની માનસિકતા હોય જ છતાં પણ રમત શરૂ થતાં પહેલાં જાહેર કરવામાં આવે છે. નિયમ અનુસાર રમત રમવી. નિયમભંગ કરનારને રમતથી દૂર કરવામાં આવશે.
2. જૂથમાં કે વ્યક્તિગત રમતમાં હાર-જીતને પચાવતાં શીખે એટલે સંઘર્ષનું નિવારણ રમતવીર પોતે કરતો હોય છે. ખો-ખો કે ક્રિકેટની રમતમાં એક ટીમ જીતે પછી હારનાર ટીમ વિરોધ નહીં કરે પરંતુ જીતનાર ટીમને અભિનંદન આપશે.
3. રમતના નિયમો અલગ-અલગ હોય પરંતુ રમત આખરે આનંદ માટે રમવાની હોય તેવું શિક્ષકે પણ શીખવાનું ને ખેલદિલી રાખવાનો ભાવ જગાડવો, જતું કરતા શીખવાનો ગુણ શીખે છે.
4. રમતમાં નિષ્ફળતા મળે અને બીજાની મશ્કરીનો ભોગ બનશે તેવો ભય સ્વયં દ્વારા દૂર કરવો.
5. શિક્ષક કે માર્ગદર્શક અથવા રેફરી કે કોચ દ્વારા પણ રમતની સમજ વિકસાવવામાં આવે એટલે સંઘર્ષ ઊભો જ ન થાય.

6. સ્વયં પોતાની રમતનું પોતે જ અવલોકન કરતા જાય અને યોગ્ય-અયોગ્ય કાર્યો વચ્ચેનો ભેદ પારખવામાં તેમજ રમત કાર્યના પરિણામની કલ્પના જ નહીં પણ હકીકત સમજે છે. એટલે સંઘર્ષ નિવારણ સ્વયં શીખે છે. દા.ત., ચેસની રમતમાં પોતે ક્યાં ભૂલ કરી તેનો સ્વયંને ખ્યાલ હોય જ છે. એટલે ચેસમાં સામી વ્યક્તિ જીતે તો તેની જીતનો અને સ્વયંની હારનો સ્વીકાર કરી લે છે. સંઘર્ષ કરતા નથી.
7. રમત રમનારની રમતને દર્શકો પણ નિહાળતા હોય છે, એટલે સ્વયં ખેલાડી કરતાં દર્શકો પણ કઈ વ્યક્તિ કે કઈ ટીમનું પરિણામ શું આવે તે જાહેર કરતા હોય છે.
8. આ ટેકનોલોજીના સમયમાં રમતોમાં જીવંત રમત બતાવવામાં આવતી હોવાથી કોઈ ખેલાડી સંઘર્ષ ઊભો કરે તો તેને રમત કેવી રીતે રમ્યા તે ફરીવાર બતાવવામાં આવે છે. એટલે સંઘર્ષનું નિવારણ આપોઆપ જાય છે. આવી રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની ક્રિકેટ કે હોકી જેવી રમતોમાં આપણે જોતા હોઈએ છીએ કે ખેલાડીને આઉટ જાહેર નથી કરતા ત્યારે તે સમયની રમત વારંવાર સ્ક્રીન પર બતાવવામાં આવે છે. એટલે ખોટા ખ્યાલ દૂર થઈ જાય છે.

2.4 સારાંશ

આમ, રમત દ્વારા બાળકોને માનસિક અને શારીરિક રીતે મજબૂત બનાવી શકાય તથા તેને સમાજનો ઉત્તમ નાગરિક બનાવવાની તક રહેલી છે.

2.5 સ્વાધ્યાય

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

1. રમતના કાર્યો લખો.
2. રમત દ્વારા બાળકના સામાજિક વિકાસમાં થતા જોડાણ લખો.
3. રમતથી બાળકના સાંવેગિક ફાયદા જણાવો.
4. બાળકની ભાષામાં રમતથી થતા ફાયદા લખો.
5. જૂથરમતમાં બાળકો સંઘર્ષ કેવી રીતે નિવારે છે ?
6. વ્યક્તિગત રમતમાં સંઘર્ષ ઓછા પ્રમાણમાં ઊભો થાય છે. આ વિધાન સમજાવો.
7. રમતનો અર્થ લખો.
8. રમતની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.
9. રમતના પ્રકાર લખો.

10. રમત દ્વારા સામાજિક સમાજરચનાનું કેવી રીતે નિર્માણ કરી શકાય ?
11. રમતથી સામાજિક ભેદભાવ કેવી રીતે દૂર કરી શકાય ?
12. રમત દ્વારા આર્થિક તફાવત કેવી રીતે દૂર થાય ?
13. રમતના પ્રકાર જણાવો અને સમજાવો.

આટલું કરો :

1. તમે રમેલ રમતના અનુભવોની નોંધ કરો.
2. રમતથી બાળકના શારીરિક વિકાસનું આલેખન કરો.
3. સાંધિક રમતના ફાયદા જણાવો.

2.6 સંદર્ભ પુસ્તકો

1. બાળ મનોવિજ્ઞાન, લેખકો ભદ્ર, ભદ્ર અને કાપડિયા, અનડા પ્રકાશન
2. માનવવિકાસનું મનોવિજ્ઞાન – ગજાનન પુસ્તકાલય, સુરત
3. બાળમનની ભીતરમાં, લે. ડૉ. હર્ષિદા રામુ પંડિત – નવભારત સાહિત્ય, અમદાવાદ
4. વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન (હિન્દી), લે. ભાઈ યોગેન્દ્રજીત, વિનોદ પુસ્તક મંદિર, આગ્રા
5. કિશોર મનોવિજ્ઞાન, લે. ડૉ. રામચંદ્ર (હિન્દી), શિવાંક પ્રકાશન, દિલ્લી
6. બાળમાનસ પરિચય, ડૉ. બી. એ. પરીખ, પ્રા. આઈ. સી. જરીવાળા, પોંચ્યુલર પ્રકાશન, સુરત
7. સાંધિક રમતના નિયમો, ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, નડિયાદ
8. સાદી રમતો, લે. ચિનુભાઈ પુ. શાહ, ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, રાજપીપળા

એકમ-૩ : ભાષા અને પ્રત્યાયન

- ૩.૧ પ્રસ્તાવના
- ૩.૨ ઉદ્દેશો
- ૩.૩ પ્રત્યાયન એટલે શું ?
- ૩.૪ બાળકોનું પ્રત્યાયન
 - ૩.૪.૧ પ્રત્યાયન પ્રક્રિયા
 - ૩.૪.૨ પ્રત્યાયનના પ્રકારો
- ૩.૫ ભાષાવિકાસના આયામો
 - ૩.૫.૧ બી.એફ. સ્કિનર
 - ૩.૫.૨ વોલ્ટર એસ. હન્ટર
 - ૩.૫.૩ આલ્બર્ટ બાન્ડુરાનો સામાજિક અધ્યયનનો સિદ્ધાંત
- ૩.૬ વર્તનવાદની સમીક્ષાના સંદર્ભે સૈદ્ધાંતિક બાબતોની તુલના
- ૩.૭ વાર્તાલાપમાં, ચર્ચામાં અને શ્રવણમાં ભાષાનો ઉપયોગ
 - ૩.૭.૧ વાર્તાલાપ એટલે શું ?
 - ૩.૭.૨ વાર્તાલાપ પ્રયુક્તિનું મહત્ત્વ
 - ૩.૭.૩ વાર્તાલાપમાં ભાષાનો ઉપયોગ
 - ૩.૭.૪ વાર્તાલાપ કેવી રીતે ?
 - ૩.૭.૫ વાર્તાલાપ વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો
 - ૩.૭.૬ ચર્ચા એટલે શું ?
 - ૩.૭.૭ જૂથચર્ચાનું મહત્ત્વ
 - ૩.૭.૮ શ્રવણમાં ભાષાનો પ્રયોગ

- 3.8 ભાષામાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક તફાવતો : લઢણ, ભાષાશાસ્ત્રીય તફાવતો, બહુસાંસ્કૃતિક વર્ગખંડમાં શિક્ષકની ભૂમિકા
- 3.8.1 લક્ષણ
- 3.8.2 બહુસાંસ્કૃતિક વર્ગખંડમાં શિક્ષકની ભૂમિકા
- 3.9 દ્વિભાષિતા કે બહુભાષિતા ધરાવતું બાળક : શિક્ષક માટેની ભૂમિકા, બહુભાષિતા ધરાવતો વર્ગખંડ, પદ્ધતિશાસ્ત્રસાધન તરીકે વાર્તાકથન
- 3.9.1 દ્વિભાષિતા અને બહુભાષિતા એટલે શું ?
- 3.9.2 શિક્ષકની ભૂમિકા
- 3.9.3 પદ્ધતિશાસ્ત્રના સાધન તરીકે વાર્તાકથન
- 3.10 સ્વાધ્યાય
- 3.11 સંદર્ભ પુસ્તકો

એકમ-૩: ભાષા અને પ્રત્યાયન

૩.૧ પ્રસ્તાવના

વર્તમાન સમયમાં શિક્ષક માટે નવા પડકારો ઉપસ્થિત છે. આ બધા જ પડકારોને પહોંચી વળવા તેને સજ્જ બનાવવો જરૂરી છે. તેનામાં યોગ્ય પ્રત્યાયન ક્ષમતા હોય, શૈક્ષણિક સિદ્ધાંતોથી પરિચિત હોય. શિક્ષણની પ્રચલિત પ્રવિધિઓ અને પ્રયુક્તિઓનો જાણકાર હોય તથા બહુસાંસ્કૃતિકત્વ અને બહુભાષિકત્વને પહોંચી વળવા સજ્જ હોય પ્રસ્તુત એકમમાં આ બધી જ બાબતોની વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૩.૨ ઉદ્દેશો

૧. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ પ્રત્યાયનનો અર્થ, પ્રત્યાયન પ્રક્રિયાના ઘટકો અને પ્રત્યાયનના પ્રકારોથી પરિચિત થશે.
૨. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક-અધ્યયનની સૈદ્ધાંતિક બાબતો સમજશે.
૩. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ વર્તનવાદની શૈક્ષણિક બાબતોથી પરિચિત થશે.
૪. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ વાર્તાલાપ, શ્રવણમાં અને ભાષાનો ઉપયોગ જાણશે.
૫. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ભાષાશાસ્ત્રીય તફાવતો જાણશે અને બહુસાંસ્કૃતિક વર્ગખંડમાં તેની ભૂમિકા સમજશે.
૬. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ દ્વિભાષિક કે બહુભાષિક વર્ગખંડમાં પોતાની ભૂમિકા સમજશે અને વાર્તાકથનની અસરકારકતાને પદ્ધતિશાસ્ત્રના સાધન તરીકે જાણશે.

૩.૩ પ્રત્યાયન એટલે શું ?

વર્તમાન સમયમાં ટેલિફોન, મોબાઇલ ફોન, સેલ્યુલર ફોન, કમ્પ્યુટર આધારિત ઈ-મેલ, ટેલિકોન્ફરન્સ, વિડીયો કોન્ફરન્સ દ્વારા પ્રત્યાયન ખૂબ જ ઝડપી થઈ રહ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રક્રિયામાં પ્રત્યાયન એક ખૂબ જ અગત્યનું પરિબલ છે. પ્રત્યાયન એક સામાજિક પ્રક્રિયા પણ છે.

પ્રત્યાયનને અંગ્રેજીમાં Communication કહેવામાં આવે છે. જે લેટિન શબ્દ Communis પરથી ઊતરી આવ્યો છે. જેનો અર્થ ‘Common’ એવો થાય છે. Common mean shared by all એટલે “જેમ બધાની ભાગીદારી હોય તે” એવો અર્થ થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યારે વર્ગખંડ શિક્ષણની પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે ત્યારે શિક્ષક, વિદ્યાર્થી, શૈક્ષણિક સાધન-સામગ્રી પ્રયુક્તિઓ વગેરે તમામની ભાગીદારી હોય છે.

(1) “પ્રત્યાયન એ વાણી, લખાણ કે સંકેતો દ્વારા વિચાર, મત કે માહિતીનું આદાન-પ્રદાન છે.”

- અમેરિકન કોલેજિયન ડિક્શનરી

(2) “એક વ્યક્તિથી બીજા વ્યક્તિ તરફ અર્થસભર સંદેશો લઈ જતું કંઈપણ એટલે પ્રત્યાયન.”

-બુકર

(3) “પ્રત્યાયન એટલે એવી પ્રત્યેક પ્રક્રિયા છે કે, જેના દ્વારા એક માનસ બીજા માનસને અસર કરે છે.”

-વૉરેન વિવર

ટૂંકમાં કહી શકાય કે, લોકો વચ્ચે થતી એવી પ્રક્રિયા કે જેમાં માહિતી મોકલનાર વ્યક્તિ દ્વારા માહિતીનું યોગ્ય સંકેતો દ્વારા, યોગ્ય માધ્યમથી થતું એવું પ્રસારણ કે જે માહિતી મેળવનારને પ્રભાવિત કરે છે.

3.4 બાળકોનું પ્રત્યાયન

બાળકોમાં પ્રત્યાયનનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આપણે શિક્ષક તરીકે શાબ્દિક પ્રત્યાયન અને અશાબ્દિક પ્રત્યાયનનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. શિક્ષક શક્ય તેટલા અશાબ્દિક પ્રત્યાયનનો સાહજિક રીતે વર્ગખંડમાં ઉપયોગ કરી શકે તો અસરકારક પ્રત્યાયન થાય છે. આ માટે શિક્ષકના ચહેરા પરના હાવ-ભાવ, બોડી લેંગ્વેજ, ઇશારા વગેરે અસર કરતી બાબતો છે. વાસ્તવિક વર્ગખંડમાં નાના-નાના બાળકો સાથેની અધ્યયન પ્રક્રિયામાં આનું સવિશેષ મહત્ત્વ છે.

બાળક-બાળક વચ્ચે જ્યારે પ્રત્યાયન પ્રક્રિયા થાય છે ત્યારે શાબ્દિક અને અશાબ્દિક બંને પ્રકારનું પ્રત્યાયન થાય છે. પણ બાળકોમાં મોટેભાગે અશાબ્દિક પ્રત્યાયન વિશેષ જોવા મળે છે. ઇશારાઓ અને સંકેતો કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. સામાન્ય રીતે બાળકો સ્વતંત્ર કે એકલા હોય

ત્યારે વાતાવરણને અનુરૂપ પ્રત્યાયનો જોવા મળે છે. દા.ત., ઘરમાં ઢીંગલી કે અન્ય રમકડાંથી એકલું અટૂલું રમતું બાળક બિન્દાસ્ત પોતાની સ્વમોજમાં રમે છે. પરંતુ અચાનક કોઈ આવી જાય ત્યારે બાળક થોડું સચેત અને ગંભીર બની જાય છે અને ફરી ધીરે-ધીરે રમવા લાગે છે. બાળકની સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિની સીધી જ અસર તેમના વાણી, વર્તન અને વ્યવહારમાં જોવા મળે છે તથા એ મુજબ તેનું પ્રત્યાયન જોવા મળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, વર્ગખંડ શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં અંતર્મુખી કે ગભરું બાળક ભાગ્યે જ બોલે છે જ્યારે બહિર્મુખી બાળક તરત જ આંગળી ઊંચી કરીને બિન્દાસ્ત પોતાના વિચારો રજૂ કરે છે. પરિચિત વ્યક્તિ કે વાતાવરણમાં મોટેભાગે બાળક સાહજિક રીતે પ્રત્યાયન કરે છે, પરંતુ અપરિચિત વ્યક્તિ કે વાતાવરણમાં બાળક ઘણીવાર નિખાલસપણે ખીલીને વાત કરી શકતું નથી. ટૂંકમાં, બાળકોના પ્રત્યાયનમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.

ટૂંકમાં કહી શકાય કે, લોકો વચ્ચે થતી એવી પ્રક્રિયા કે જેમાં માહિતી મોકલનાર વ્યક્તિ દ્વારા માહિતીનું યોગ્ય સંકેતો દ્વારા, યોગ્ય માધ્યમથી થતું એવું પ્રસરણ કે જે માહિતી મેળવનારને પ્રભાવિત કરે છે.

3.4.1 પ્રત્યાયન પ્રક્રિયા :

પ્રત્યાયનની પ્રક્રિયા ખૂબ જટિલ પ્રક્રિયા છે. પ્રત્યાયન પ્રક્રિયાને વધુ ઊંડાણથી સમજવા તેના ઘટકો સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ :

(1) પ્રેષક (Sender) :

પ્રત્યાયન પ્રક્રિયાનો આરંભ કરનાર કે શરૂઆત કરનારને પ્રેષક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રેષક એ માત્ર પ્રત્યાયનનો આરંભ કે શરૂઆત જ નહિ પરંતુ સંદેશાનું નિરૂપણ, નિર્ધારણ અને માધ્યમ પણ પસંદ કરે છે. ટૂંકમાં, પ્રેષકની ભૂમિકા અત્યંત મહત્ત્વની છે.

(2) સંકેતીકરણ (Encoding) :

પ્રેષક એ માહિતીનું સંકેતમાં પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપે રૂપાંતર કરે છે, જેને સંકેતીકરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંકેત શાબ્દિક પણ હોઈ શકે છે અને અશાબ્દિક પણ હોઈ શકે છે. અહીં એ બાબત નોંધનીય છે કે, પ્રેષકે એવા સંકેતોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ જેથી તે પ્રાપ્ત કરનાર તે જ સંદર્ભ અને અર્થમાં સમાઈ શકે.

(3) સંદેશો (Message) :

સંદેશો એ માહિતી કે માહિતીનો સમૂહ છે કે જે માહિતી પ્રાપ્ત કરનાર સુધી પહોંચે, તેવી અપેક્ષા પ્રેષક રાખે છે. પ્રેષક દ્વારા સંક્રમિત થતા પ્રતીકોનું જૂથ કે જે હુકમ, વિનંતી, માહિતી કે અન્ય સ્વરૂપે હોઈ શકે છે.

(4) માધ્યમ (Channel) :

અસરકારક પ્રત્યાયન માટે માધ્યમની પસંદગી અત્યંત અગત્યની છે. સંદેશાનું પ્રસરણ કરવા માટે જેનો સહારો લેવામાં આવે અથવા તો સંદેશો મોકલવા જે માર્ગને પસંદ કરવામાં આવે તેને માધ્યમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંદેશો અને માધ્યમ બંને એવી રીતે જોડાયેલ છે કે તેને અલગ ન પાડી શકાય. પોતાના મિત્રો સાથે વાત કરવામાં મોબાઇલ ફોન માધ્યમ બને છે. લેખિત અક્ષર માટે કાગળ માધ્યમ બને છે.

(5) અસંકેતીકરણ (Decoding) :

સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર સંદેશાનું અર્થઘટન કરી, માહિતીને અર્થપૂર્ણ બનાવવા પ્રયાસ કરે છે. સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર પ્રેષકનાં હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને અસંકેતીકરણ કરે ત્યારે પ્રત્યાયન અસરકારક બને છે. જેમ કે, શિક્ષક જે કહેવા માગે, તે જ વિદ્યાર્થી જો સમજે તો અસરકારક પ્રત્યાયન થયું કહેવાય.

(6) સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર (Receiver) :

પ્રત્યાયનમાં સંદેશો પ્રાપ્ત કરનારનાં રસ, રુચિ, મનોવલણ, શારીરિક-માનસિક સ્થિતિ વગેરે અસર કરનારા પરિબલો છે. સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર એ સંદેશનો ગ્રાહક છે. જે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ સંદેશો ઝીલે અથવા તો સંદેશાની અસર જેના પર થાય છે તેને સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર કહે છે. પ્રત્યાયનમાં શિક્ષક ગમે તેટલું સારું ભણાવતા હોય પણ જો સાંભળનાર વિદ્યાર્થીને રસ જ ન હોય તો અસરકારક પ્રત્યાયન થતું નથી.

(7) પ્રતિપોષણ (Feedback) :

“સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર સંદેશો પ્રાપ્ત થયાની પ્રતીતિરૂપે જે વર્તન કરે તેને પ્રતિપોષણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વર્ગખંડ શિક્ષણ દરમિયાન વિદ્યાર્થી માથું હલાવી, સમજાઈ ગયાનું દર્શાવે છે. આ પ્રતિપોષણ ક્યારેક વળતા સંદેશ સ્વરૂપે પણ હોઈ શકે છે. દા.ત., શિક્ષક પ્રશ્ન પૂછે, ત્યારે શિક્ષક પ્રેષક બને છે અને વિદ્યાર્થી સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર બને છે. વિદ્યાર્થી તેનો જવાબ આપે છે ત્યારે તે પ્રેષક બને છે અને શિક્ષક સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર બને છે.

(8) અવરોધ કે વિક્ષેપ (Barriers/Noise) :

સંદેશને અસ્પષ્ટ કરતી કોઈ પણ બાબત કે જે સંદેશને વિકૃત બનાવે છે, તેને અવરોધ કે વિક્ષેપ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અવરોધ કે વિક્ષેપ બાહ્ય કે આંતરિક સ્વરૂપના હોઈ શકે છે. દા.ત. તાપમાન, ઘોંઘાટ, પ્રકાશ, ચિંતા, વિચારો વગેરે.

3.4.2 પ્રત્યાયનના પ્રકારો

પ્રત્યાયનના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :

(1) ઔપચારિક પ્રત્યાયન અને અનૌપચારિક પ્રત્યાયન :

જ્યારે પ્રત્યાયન એ કોઈ ચોક્કસ શ્રેણીક્રમ કે શિષ્ટાચારના ભાગરૂપે થાય ત્યારે તેને ઔપચારિક પ્રત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત., નીચેના કર્મચારીઓ પોતાના ઉપરી અધિકારીશ્રીને સલામી આપે છે. આનાથી તદ્દન વિરુદ્ધમાં શિષ્ટાચારથી દૂર - બિલકુલ સહજતાથી થતા પ્રત્યાયનને અનૌપચારિક પ્રત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મિત્રો-મિત્રો વચ્ચે થતું પ્રત્યાયન એ અનૌપચારિક પ્રત્યાયન છે.

(2) શાબ્દિક પ્રત્યાયન અને અશાબ્દિક પ્રત્યાયન :

જ્યારે પ્રત્યાયનમાં સંદેશ શબ્દો કે ભાષા દ્વારા રજૂ થતા હોય ત્યારે તેને શાબ્દિક પ્રત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ શાબ્દિક પ્રત્યાયન લેખિત કે મૌખિક સ્વરૂપનું હોઈ શકે છે. યોગ્ય શબ્દોની પસંદગી અને વાક્યમાં જે-તે શબ્દોનું સ્થાન વગેરે જેવી બાબતો શાબ્દિક પ્રત્યાયનમાં ખૂબ જ મહત્ત્વની પુરવાર થઈ છે.

સામાન્ય રીતે શબ્દો અને ભાષાના ઉપયોગ વગર થતા પ્રત્યાયનને અશાબ્દિક પ્રત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શિક્ષકે વર્ગખંડમાં જો અસરકારક પ્રત્યાયન કરવું હોય તો શાબ્દિક પ્રત્યાયનની સાથે સાથે અશાબ્દિક પ્રત્યાયનનો પ્રયોગ કરવો ખૂબ જ આવશ્યક છે. દા.ત., અવાજની તીવ્રતા, ચહેરા પરના હાવ-ભાવ, આરોહ-અવરોહ, અંગોનું હલન-ચલન વગેરે.

(3) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રત્યાયન :

જ્યારે સંદેશો મોકલનાર અને સ્વીકારનાર વચ્ચે રૂબરૂ - મોઢામોઢ સંપર્ક હોય તેને પ્રત્યક્ષ પ્રત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે આનાથી વિરુદ્ધ રૂબરૂ સંપર્ક ન હોય ત્યારે પરોક્ષ પ્રત્યાયન થયું કહેવાય. બે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ વચ્ચે થતી ટેલિફોનિક વાતચીત એ પરોક્ષ પ્રત્યાયનનું ઉદાહરણ છે.

(4) એકમાર્ગી પ્રત્યાયન અને દ્વિમાર્ગી પ્રત્યાયન :

જ્યારે માહિતી આપનાર સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર પાસેથી પ્રતિપોષણ કે વળતા સંદેશાની અપેક્ષા વગર પ્રત્યાયન કરે ત્યારે તેને એકમાર્ગીય પ્રત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત., કોઈ લશ્કરી અધિકારી પોતાના સૈનિકોને હુકમ આપે, તે એકમાર્ગી પ્રત્યાયન થયું કહેવાય.

જ્યારે સંદેશો આપનાર અને સ્વીકારનાર બંને એકબીજાને પ્રતિપોષણ પૂરું પાડે ત્યારે તેને દ્વિમાર્ગી પ્રત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વર્ગખંડ શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી દ્વિમાર્ગીય પ્રત્યાયનથી જોડાય તે વધારે ઉચિત છે. આમ થાય તો જ શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

(5) આંતરિક વૈયક્તિક પ્રત્યાયન, જૂથ પ્રત્યાયન અને સમૂહ માધ્યમ પ્રત્યાયન :

વ્યક્તિ પોતે, પોતાની રીતે કંઈક યાદ કરે, વિચારે, જાત સાથે વાતચીત કરે, તે આંતરિક પ્રત્યાયન છે. જ્યારે જૂથમાં લોકો હેતુપૂર્વક પરસ્પર આંતરક્રિયા કરે, તે જૂથ પ્રત્યાયન છે. આ ઉપરાંત જ્યારે પ્રત્યાયન પ્રક્રિયામાં વસ્તીનો મોટો સમુદાય જોડાય કે અસર પામે ત્યારે સમૂહ પ્રત્યાયન થાય છે.

(6) અધોગામી પ્રત્યાયન, ઉર્ધ્વગામી પ્રત્યાયન અને સમસ્તરીય પ્રત્યાયન :

નિમ્ન દરજ્જાવાળી વ્યક્તિ ઉચ્ચ દરજ્જાની વ્યક્તિ સાથે પ્રત્યાયન કરે ત્યારે ઉર્ધ્વગામી પ્રત્યાયન કહી શકાય. દા.ત., કર્મચારી પોતાના બોસને રિપોર્ટ આપે.

જ્યારે ઉચ્ચ દરજ્જાવાળી વ્યક્તિ નિમ્ન દરજ્જાની વ્યક્તિ સાથે પ્રત્યાયન કરે ત્યારે અધોગામી પ્રત્યાયન કહી શકાય. દા.ત., વર્ગખંડમાં શિક્ષક બાળકોને સૂચના આપે.

આ ઉપરાંત, સમાન હોદ્દા કે દરજ્જો ધરાવનાર વ્યક્તિ વચ્ચે થતા પ્રત્યાયનને સમસ્તરીય પ્રત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત., બે વિદ્યાર્થી કે બે શિક્ષકો વચ્ચે થતી વાતચીત.

3.5 ભાષાવિકાસના આયામો

આપણે હવે સ્કિનર, વોલ્ટર અને બાન્ડુરાની સામાજિક અધ્યયન ની સૈદ્ધાંતિક બાબતોને સમજવા પ્રયાસ કરીએ :

3.5.1 બી.એફ. સ્કિનર (B.F. Skinner) :

સ્કિનરના અભિસંધાનને કારક અભિસંધાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્કિનરે પોતાનો પ્રયોગ ઉંદર ઉપર કર્યો હતો. તેણે સૌપ્રથમ એક ભૂખ્યા ઉંદરને પેટીમાં પૂર્યો. શરૂઆતમાં ઉંદર

માટે પેટીની રચના અપરિચિત હતી. એટલા માટે તે ગભરાતો હતો. ધીમે-ધીમે પેટીની રચનાથી પરિચિત થવા લાગ્યો. ત્યારબાદ તે જુદી-જુદી પ્રતિક્રિયા કરવા લાગ્યો. જુદી-જુદી પ્રતિક્રિયા દરમિયાન અચાનક જ ઉંદરનો પંજો પેટીમાંના હાથા ઉપર પડ્યો અને ખોરાક બહાર આવ્યો. ઉંદરે તે ખોરાક ખાધો અને ત્યારબાદ ઉંદરને પેટીમાં મૂક્યા પછી તે 15 મિનિટે ખોરાક મેળવી શક્યો. અત્રે એ બાબત નોંધવી જરૂરી છે કે ઉંદર પ્રથમ પ્રયત્ને જ શીખી શક્યો ન હતો. પરંતુ તે ભૂખ્યો હોવાથી વિવિધ પ્રતિક્રિયા દરમિયાન – વારંવાર હાથો દબાવીને ખોરાક મેળવવાનું શીખી શક્યો.

પ્રયોગને અંતે સારાંશ રૂપે કહી શકાય કે ઉંદર પેટીમાં અનેકવિધ પ્રતિક્રિયાઓ કરતો હતો. પરંતુ તેમાંથી એકમાત્ર હાથ પર પંજો દબાવવાની પ્રતિક્રિયા, જે તેનો બદલો ખોરાક રૂપે આપતી હતી. તેથી અંતે ઉંદર તે ક્રિયા શીખી ગયો. આ પ્રક્રિયાને કારક અભિસંધાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સ્કિનર સ્પષ્ટપણે માને છે કે, જો કોઈ યોગ્ય વર્તન માટે જરૂરી યોગ્ય બદલો આપવામાં આવે તો તે વર્તન ફરીથી થવાની સંભાવના વધી જાય છે. યોગ્ય પ્રતિચાર સામે યોગ્ય બદલો આપવાથી અપેક્ષિત વર્તન-પરિવર્તન થઈ શકે છે.

ભાષાવિકાસમાં કારક અભિસંધાનનો ઉપયોગ

- વર્ગખંડ શિક્ષણ દરમિયાન બાળકને યોગ્ય સમયે યોગ્ય બદલો આપવાથી શિક્ષણ દૃઢ બને છે અને બાળક ઝડપથી ભાષા શીખે શકે તેની સંભાવના વધી જાય છે.
- બાળકોમાં યોગ્ય ભાષા, શુદ્ધ ઉચ્ચારણ વગેરે જેવી સુટેવોનું ઘડતર થઈ શકે છે.
- બાળકોમાં જુદા-જુદા પ્રકારના કૌશલ્યોનો વિકાસ થઈ શકે છે.
- શાળામાં થતી સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિનું પૂરતું નિરીક્ષણ કરી, તેમને યોગ્ય હકારાત્મક સુદૃઢકો આપી શકાય છે.
- અભિસંધાનની મદદથી ભાષાશિક્ષણ સરળ બને છે. બાળકમાં શ્રવણ, કથન, વાચન અને લેખન જેવા કૌશલ્યોનો વિકાસ થવામાં પુરસ્કાર કે બદલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

અંતે એટલું જરૂર કહી શકાય કે, વર્ગખંડની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં જો બાળકને યોગ્ય સમયે યોગ્ય પુરસ્કાર કે બદલો – હકારાત્મક સુદૃઢક આપવામાં આવે તો ભાષાશિક્ષણ જ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારનું શિક્ષણ સરળ અને સાહજિક બનાવી શકાય છે.

3.5.2 વોલ્ટર એસ. હન્ટર (Walter S. Hunter, 1889-1953):

માનવવર્તનના વિજ્ઞાન માટે મનોવિજ્ઞાન શબ્દ બાદ 'Anthroponomy' માનવવર્તનના નિયમોનું શાસ્ત્ર શબ્દ પ્રયોજ્યો. હન્ટર માને છે કે, મનોવિજ્ઞાન એ બાહ્ય વાતાવરણ જે મુખ્યત્વે સામાજિક છે, તે સાથેના વ્યક્તિના બાહ્ય વર્તનનું વર્ણન અને સ્પષ્ટીકરણ, ભાવિકથન અને નિયંત્રણ કરે છે. તેણે કારક શિક્ષણક્રિયા વિશે અભ્યાસ કર્યો અને સર્વપ્રથમ કાલિક ફૂટ-વ્યૂહ Tempord Mazeની રચના કરી.

હન્ટરે વાતાવરણવાદી - વર્તનવાદી અભિગમને અનુસરીને વાતાવરણ અને ચેતનાને એક ગણ્યા. આ રીતે તેણે માનસિક ઘટકોની ઉપેક્ષા કરીને મનોશારીરિક દ્વિતવાદનો ઉકેલ શોધવાની આશા સેવી. તેની આ પ્રકારની વિચારસરણીમાં બેકટેરેવ, વોટસન અને અન્ય ભૌતિકવાદીઓ જેવી તર્ક પદ્ધતિ જોવા મળે છે.

3.5.3 આલ્બર્ટ બાન્ડુરાનો સામાજિક અધ્યયનનો સિદ્ધાંત

(Social Learning Theory of Albert Bandura) :

બાળક મોટાભાગના વ્યવહારો સમાજના વ્યવહારોમાંથી અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાંથી શીખે છે. જે કુટુંબ કે સમાજમાં બાળકનો ઉછેર થતો હોય ત્યાં તે પોતાના મા-બાપ, મિત્રો, સગાં-સંબંધીઓ, પડોશીઓ, ગુરુજનો જેવા મહત્ત્વના વ્યક્તિઓના વ્યવહારોનું અવલોકન કરે છે અને તેનું અનુકરણ કરે છે તથા ભવિષ્યમાં એવાં જ વ્યવહારો પોતે કરે છે. બાન્ડુરાના મત મુજબ, બાળકો બીજાની ક્રિયાઓનું અનુકરણ કરે છે તે જ સામાજિક અધ્યયન છે. બાળક જે ભાષા શીખે છે તે પણ પોતાના કુટુંબ, પડોશી, સમાજ, શાળા કે મિત્રોના વર્તનમાંથી શીખે છે. દા.ત., બાળક ઘેર આવેલ વડીલોને પગે લાગે, તે પોતાના કુટુંબ, સમાજ કે વાતાવરણની અસર હોઈ શકે.

સામાજિક અધ્યયન એકદમ સરળ પ્રક્રિયા છે. કારણ કે તેમાં પ્રેરણા-ઇનામ, શિક્ષા કે શિક્ષણની જરૂર નથી પડતી. આમાં બાળકે માત્ર પોતાના મિત્રોનું, વડીલોનું, સામાજિક વ્યવહારોનું જ ધ્યાનથી અવલોકન કરવાનું હોય છે. બાન્ડુરા એમ પણ જણાવે છે કે, બાળક આક્રમક વર્તન પણ અન્યોના અનુકરણથી જ કરતો થાય છે. સામાજિક પરિસ્થિતિમાં બાળક કેવી રીતે શીખે છે, તે માટે વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનમાં બાન્ડુરા દ્વારા થયેલાં અધ્યયનો મહત્ત્વનાં છે.

અધ્યયન અંગે બાન્ડુરાએ આપેલા સિદ્ધાંતને સામાજિક અધ્યયન સિદ્ધાંત, અવલોકનાત્મક અધ્યયન, સામાજિક અધ્યયન, અનુકરણાત્મક અધ્યયન વગેરે જેવા વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

મોડલિંગ :

“મોડલ એટલે વર્તનની તરાહ” આપણે જાણીએ છીએ કે, બાળકો માટે તેના મા-બાપ, મિત્રો, ગુરુજનો-શિક્ષકો, ભાઈ-બહેન, સામાજિક નેતા, મહાન પુરુષો, ફિલ્મના નાયક-નાયિકા વગેરે વ્યક્તિઓ મોડલરૂપ હોય છે. બાળક જે સામાજિક પરિસ્થિતિમાં રહે છે તેમાં જુદી-જુદી ભૂમિકામાં રહેલા વ્યક્તિઓનું અવલોકન કરે છે અને અનુકરણ પણ કરે છે.

બાળક પોતાના મનોજગતમાં ગમતા મોડલનું અવલોકન કરી, નવા-નવા વર્તનો શીખે છે અને પોતાના કેટલાક વર્તનમાં ફેરફાર કરે છે. બાળક સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પોતાના મોડલનું અનુકરણ કરે ત્યારે તેના જેવા ગુણો અને ક્રિયાઓ પોતાનામાં વિકાસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આવી તાદાત્મીકરણની પ્રક્રિયા માટે બાન્દુરા ‘મોડલિંગ’ શબ્દ પ્રયોજે છે.

બાન્દુરા મોડલિંગના ફાયદાઓ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

- બાળક નવા શીખેલા વ્યવહારને મૂળ રીતે પૂર્ણ કરે છે. દા.ત., મા-બાપ કે કોઈ આદર્શ વ્યક્તિનું વર્તન.
- મોડલિંગ બાળકોના સામાજિકરણ સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ ધરાવે છે.
- બાળકોમાં કેટલીકવાર સાહસિક ગુણોનો વિકાસ થાય છે. વિશિષ્ટ કાર્યો કરવા માટેનું સાહસ કરી શકે છે.
- બાળકોના અયોગ્ય વર્તન બદલ શિક્ષા થાય છે. તે જોઈને બીજાં બાળકો એવી પ્રવૃત્તિ કે વર્તન કરતાં નથી. આમ, મોડલિંગ વડે અયોગ્ય વર્તન ટાળી શકાય છે.
- ભાષાશિક્ષણમાં પણ બાળકો પોતાના યોગ્ય મોડલની કલ્પના કરી, પોતાની ભાષામાં તે પ્રમાણે કુશળતા લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

મોડલિંગની શરતો :

- મોડલના સંબંધમાં બાળકને જેટલી વધુ સ્પષ્ટ જાણકારી હોય, તેટલું મોડલિંગ સરળ અને સહજ બને છે.
- જો માતા-પિતા પોતાના બાળકોની જરૂરિયાત સમજે, સમસ્યાના ઉકેલના માર્ગો બતાવે તો તે સક્ષમ મોડલ ગણાય છે.
- બાળકનું જે વ્યક્તિ સાથે તાદાત્મ્ય સાડું, તેની સાથે બાળક તાદાત્મીકરણ સાધી શકે છે.

- બાળકો અને મા-બાપ વચ્ચે વધુ સમાનતા જોવા મળે ત્યારે તાદાત્મીકરણની સંભાવના વધી જાય છે.
- મોડલિંગ માટે મહત્વની બાબત એ છે કે, બાળકો પોતાની પસંદના મોડલ જેવા બનવાની પ્રબળ ઇચ્છા રાખે.

શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો :

બાન્ટુરાનો સામાજિક અધ્યયનના સિદ્ધાંતનું આગવું મહત્ત્વ છે. વર્ગખંડ શિક્ષણમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. અત્રે એમ પણ કરી શકાય કે, ભાષાશિક્ષણમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

- બાળકોને શક્ય એટલા પ્રત્યક્ષ અનુભવો પૂરા પાડો. આ દ્વારા ભાષા કૌશલ્યોનો પણ વિકાસ થઈ શકે.
- શિક્ષક તરીકે આપણે જે વર્તન બાળકોમાં ઇચ્છતા હોઈએ, તેને માટે સ્પષ્ટ સમજૂતી આપવી જરૂરી છે. દા.ત., ભાષા ઉચ્ચારણની પ્રત્યક્ષ સમજૂતી.
- મોડલિંગ પ્રક્રિયાનું યોગ્ય આયોજન અને તેનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરવું જરૂરી છે. બાળકો ભાષા કૌશલ્યનું પૂરતું નિરીક્ષણ કરી શકે.
- વર્ગખંડના દરેક બાળકને તેના યોગ્ય અને ઇચ્છિત વર્તન માટે પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે.
- આદર્શ મોડલ દ્વારા ઉત્તમ પ્રકારનું ભાષાશિક્ષણ આપી શકાય.

3.6 વર્તનવાદનીસમીક્ષાનાસંદર્ભેસૈદ્ધાંતિકબાબતોનીતુલના

આપણે જાણીએ છીએ કે, સ્કિનરના વિચારોની વ્યવહારુ ઉપયોગિતા શિક્ષણકાર્યમાં ઘણી જ છે. સ્કિનર માને છે કે જ્યારે-જ્યારે સાચો અને યોગ્ય પ્રતિચાર થાય ત્યારે-ત્યારે તેને પુષ્ટિ મળવી અત્યંત જરૂરી છે. જો સમયસર પુષ્ટિ મળે તો પ્રતિચાર વધુ દૃઢ બને છે. વર્ગખંડ શિક્ષણ પ્રક્રિયા દરમિયાન બાળક જ્યારે સાચો અને યોગ્ય પ્રતિચાર આપે ત્યારે તેને ‘સરસ’, ‘શાબાશ’, ‘બરાબર’ જેવી પ્રતિપુષ્ટિ આપવી જરૂરી છે. આ ઉપરાંત, શિક્ષકનું બિનશાબ્દિક હકારાત્મક પ્રતિપોષણ પણ બાળક માટે અમૂલ્ય સાબિત થાય છે. અત્રે એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે, બાળકની વર્તનસુધારણા કે શિક્ષણકાર્યમાં વારંવાર જે-તે પરિણામનો અહેસાસ બાળકને થાય તે જરૂરી છે.

બાન્દુરાના મત મુજબ, બાળકોને શક્ય તેટલા પ્રત્યક્ષ અનુભવો પૂરા પાડવાની બાબત ઉપર ભાર અપાયો છે અને સાથે-સાથે પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પણ અગત્યના ગણ્યા છે. વોલ્ટર વાતાવરણવાદી અભિગમ ઉપર ભાર મૂકે છે. સ્કિનર પ્રતિપોષણને મહત્ત્વ આપે છે.

આગળ દર્શાવેલ ત્રણેય સિદ્ધાંતોની તુલના કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે જે-તે વાતાવરણને આધારે બાળકમાં જે યોગ્ય વર્તનતરાહો જોવા મળે છે તેને જે-તે યોગ્ય સમયે પ્રતિપુષ્ટિ આપવી જોઈએ. અયોગ્ય વર્તન નિવારવા માટે તેનો અહેસાસ બાળકને થાય તેવા વાતાવરણનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. વર્ગખંડના વાસ્તવિક વાતાવરણ દરમિયાન શિક્ષકે એવી બાબતોની કાળજી રાખવી ખૂબ જરૂરી છે.

3.7 વાર્તાલાપમાં, ચર્ચામાં અને શ્રવણમાં ભાષાનો ઉપયોગ

ભાષાના મુખ્ય ચાર કૌશલ્યો છે : શ્રવણ, વાચન, કથન અને લેખન. આ ચાર કૌશલ્યો ભાષા-અધ્યયનની પ્રક્રિયામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આપણે કોઈ પણ ભાષા જાણતા હોઈએ તેનો અર્થ એ થયો કે તે ભાષામાં આપણે પોતાના વિચારો સરળતાથી બોલીને રજૂ કરી શકીએ, આપણા પોતાના વિચારો લખીને રજૂ કરી શકીએ, સાંભળીને કે વાંચીને સહજતાથી અર્થગ્રહણ કરી શકીએ. આ પ્રત્યેક કૌશલ્યના વિકાસ માટેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રયુક્તિઓ છે. આ કૌશલ્ય આત્મસાત્ થતાં ભાષા આત્મસાત્ કરી શકાય છે.

આ કૌશલ્યોને ટૂંકમાં સમજીએ :

- (1) શ્રવણ : બોલાતી ભાષાના સાંભળેલા અવાજો ઓળખી અર્થ સમજવાની પ્રક્રિયા એટલે શ્રવણ. આ પ્રમાણે સાંભળવું એ શ્રવણ માટે જરૂરી છે પણ અર્થગ્રહણ કરવાની ક્રિયા થાય ત્યારે પ્રક્રિયા પૂર્ણ થાય છે.
- (2) કથન : ભાષાના શ્રાવ્ય માધ્યમ દ્વારા, શ્રાવ્ય ઘટકો દ્વારા એટલે કે બોલીને વ્યક્તિ પોતાના વિચારો અને લાગણીઓને અભિવ્યક્ત કરે ત્યારે તે કથન કરે છે.
- (3) વાચન : લખેલા શબ્દો કે ભાષાના ધ્વનિઓના દૃશ્ય સંકેતોને ઓળખીને તેના અર્થ સમજવાની પ્રક્રિયા એટલે વાચન.
- (4) લેખન : ભાષાના ધ્વનિઓના સંકેતથી તે ભાષામાં પોતાના વિચારો અને લાગણીઓ લેખિત સ્વરૂપે રજૂ કરે તેને લેખન કહે છે.

3.7.1 વાર્તાલાપ એટલે શું ?

વિષયવસ્તુને વાર્તા સ્વરૂપે રજૂઆત કરવાની કળા એટલે વાર્તાલાપ. વિષયવસ્તુને આરોહ-અવરોહ સાથે રજૂ કરવાની આ પ્રયુક્તિ છે.

3.7.2 વાર્તાલાપ પ્રયુક્તિનું મહત્ત્વ

બાળકથી વૃદ્ધ સુધી સૌ કોઈને વાર્તા સાંભળવી ગમે છે. આમ, વાર્તાનું સ્વરૂપ લોકપ્રિય હોવાથી વાર્તાલાપ દ્વારા શીખવાનું વધુ સ્વાભાવિક, અસરકારક અને ઉપયોગી બની રહે છે. વાર્તાલાપ પ્રયુક્તિના ઉપયોગથી વિદ્યાર્થીઓને વિષય પરત્વે રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રયુક્તિ દ્વારા લાંબા સમય સુધી બાબતો યાદ રાખી શકાય છે. આ પ્રયુક્તિ વિદ્યાર્થીઓની સર્જનાત્મક શક્તિ વિકસાવવામાં ઉપયોગી છે. વાર્તામાંથી આવતા નવા-નવા શબ્દો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો જેવા શબ્દભંડોળ વાર્તા સાંભળીને વધારી શકાય છે. વાર્તા કહેવાથી કથન કૌશલ્ય પણ સારું વિકસે છે. અને જાહેરમાં બોલવાની અભિવ્યક્તિ પણ ખીલે છે. આ પ્રયુક્તિના ઉપયોગથી શિક્ષણકાર્ય સરળ અને અસરકારક બને છે.

3.7.3 વાર્તાલાપમાં ભાષાનો ઉપયોગ :

વાર્તાલાપમાં બાળકોને મુક્ત રીતે પોતાના વિચારો અભિવ્યક્ત કરવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના ગમા, અણગમા, પરિસ્થિતિ પરત્વેના વલણો, મંતવ્યોનું પ્રકટીકરણ અહીં શક્ય બને છે. સાથે સાથે બાળક અન્યના અભિપ્રાયો તથા મંતવ્યોને સાંભળે છે અને સ્વીકારે છે. જેથી અહીં શ્રવણ અને કથન બંને કૌશલ્યને વિકસવાની સમાન તક રહે છે. પોતાના વિચારોની અભિવ્યક્તિમાં યોગ્ય શબ્દ પર ભાર મૂકવો, ઉદાહરણનો ઉપયોગ, રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતોની રજૂઆત વગેરે બાબતોમાં સહજ કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સાથે સાથે ગભરાટ વગર શીઘ્ર વિચારીને મુદ્દાસર રજૂઆત કરવાની આવડત કેળવાય છે. વાર્તાલાપ અને પરિસંવાદ જેવી પ્રવૃત્તિઓથી સંસ્થામાં એક શૈક્ષણિક વાતાવરણ ઊભું થાય છે. વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે આત્મીયતા વધે છે. વિદ્યાર્થી પોતાના મનની અભિવ્યક્તિ યોગ્ય રીતે કરી શકે, પોતાના મંતવ્યો, વિચારો, શુદ્ધ, સરળ ભાષામાં પ્રયોજી શકે તે માટે શિક્ષક દ્વારા કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. જેવી કે, વાર્તાકથન, નાટ્યીકરણ, વાર્તાલાપ કે ચર્ચા, શાળાસભા, વક્તૃત્વસ્પર્ધા, સંવાદ, ડિબેટ (વાદ-વિવાદ), શબ્દરમતોનું આયોજન વગેરે.

3.7.4 વાર્તાલાપ કેવી રીતે ?

વાર્તાલાપ સુઆયોજિત હોવો જરૂરી છે. જ્યારે તમે બોલો છો ત્યારે તમારી આંખો મોટેભાગે નીચી હોય છે. જ્યારે તમે સાંભળો છો ત્યારે તમારી આંખો મોટેભાગે સામે હોય છે, ઉપર હોય છે. વાર્તાલાપ દરમિયાન વક્તા અને શ્રોતાની આંખો મોટેભાગે મળતી નથી. જ્યારે વક્તા પોતાની વાત પૂર્ણ કરવાના હોય છે ત્યારે તે પછીના વક્તા અથવા શ્રોતા સામે બે-ત્રણ વાર જુએ છે. શ્રોતા માટે આ નિશાની છે કે વક્તા પોતે પોતાની વાત પૂર્ણ કરી રહ્યા છે અને હવે પોતાનો બોલવાનો વારો આવશે.

આપણને શાળા સમયથી શીખવવામાં આવે છે કે, સામે જોઈને વાત કરો, આંખમાં આંખ મિલાવીને બોલો. પણ જ્યારે વાર્તાલાપ ચાલે છે ત્યારે વક્તા શ્રોતા સામે સતત જોઈને બોલતા નથી.

વાર્તાલાપમાં આંખોના મળવા કરતા શ્રોતા આપણને સાંભળી રહ્યા છે કે નહીં તે મહત્ત્વનું હોય છે. વાર્તાલાપ સરળતાથી ચાલે તે રીતે તેનું આયોજન થવું જરૂરી છે. વાર્તાલાપમાં ભંગ Turn Takingના નિયમોનું ખંડન છે. આ વાર્તાલાપ નીચે પ્રમાણે થઈ શકે :

- (1) અવરોધ : જ્યારે નવા વક્તા ચાલુ વક્તવ્યમાં અવરોધ ઊભો કરી પોતે વક્તા બનવા જાય.
- (2) જ્યારે નવા વક્તા અવરોધ ઊભો કરીને બોલવા જાય પણ સફળ ન થાય.
- (3) જ્યારે બે વક્તાઓ એકસાથે બોલે.
- (4) આ વાર્તાલાપ દરમિયાન યોગ્ય વિષય જ કેન્દ્રસ્થાને રહે અને વિષયાંતર ન થઈ જાય એ બાબતની કાળજી રાખવી ખાસ જરૂરી બની જાય છે.

3.7.5 વાર્તાલાપ વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :

વાર્તાલાપ સુઆયોજિત હોવો જરૂરી છે. આ માટે કેટલાક નિયમો નક્કી થયા છે કે એક બોલે અને તેના પછી બીજી વ્યક્તિ બોલે. આ પ્રક્રિયાને Turn Taking કહેવામાં આવે છે. વાર્તાલાપમાં મુખ્ય બે માર્ગદર્શક બાબતો છે :

- (1) એક સમયે માત્ર એક જ વ્યક્તિ બોલે.
- (2) મૌનને અવકાશ ન હોય.

બોલનાર અને પછીના વક્તા વચ્ચેનો વાર્તાલાપ સરળ રીતે અને અટક્યા વિના ચાલવો જોઈએ. એક વ્યક્તિના બોલી લીધા પછીના વ્યક્તિનો બોલવાનો સમય આવે ત્યારે વિવિધ પદ્ધતિઓથી આપણે આ દર્શાવી શકીએ.

3.7.6 ચર્ચા એટલે શું ?

ચર્ચા એક એવી પ્રવૃત્તિ છે જેમાં લોકો કોઈ મુદ્દા વિશે વાત કરે છે અને તેમના વિચારો, માહિતી અને અભિપ્રાયો એકબીજાને કહે છે.

3.7.7 જૂથચર્ચાનું મહત્ત્વ

ચર્ચા એ સહકારી ચિંતન છે. જૂથનેતાના નેતૃત્વ હેઠળ જૂથના સભ્યો મુક્તમને વિચારોનું આદાન-પ્રદાન કરે છે. વર્ગખંડ પ્રત્યાયન પ્રયુક્તિ તરીકેની ચર્ચા એક અસરકારક પ્રયુક્તિ છે. આખો વર્ગ સામેલ થઈ કોઈ એક મુદ્દાની ચર્ચા કરે છે. ચર્ચા પ્રયુક્તિ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સક્રિય, પ્રવૃત્તિશીલ, સ્વ-અધ્યયન, નેતૃત્વશક્તિ, જૂથમાં રહી કાર્ય કરવાની શક્તિ વગેરેનો વિકાસ થાય છે. ચર્ચામાં બાળકોને મુક્ત રીતે પોતાના વિચારો અભિવ્યક્ત કરવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના ગમા, અણગમા, પરિસ્થિતિ પરત્વેના વલણો, મંતવ્યોનું પ્રકટીકરણ અહીં શક્ય બને છે. સાથે સાથે બાળક અન્યના અભિપ્રાયો તથા મંતવ્યોને સાંભળે છે અને સ્વીકારે છે. જેથી અહીં શ્રવણ અને કથન બંને કૌશલ્યને વિકસવાની સમાન તક રહે છે. વર્ગખંડમાં પ્રત્યાયન કરવા માટેની તેમજ સક્રિય રાખવા માટેની અસરકારક પ્રયુક્તિ છે. વિદ્યાર્થીઓમાં સમૂહભાવના કેળવી શકાય છે. બીજાના વિચારો શાંતિથી સાંભળવાથી ધીરજ અને સ્વીકારવાની ખેલદિલી પ્રાપ્ત થાય છે.

3.7.8 શ્રવણમાં ભાષાનો પ્રયોગ :

બાળકને જન્મતાની સાથે જ માતા તરફથી મળતી ભાષા તેની માતૃભાષા છે. હાલરડું સંભળાવે તે તેની માતૃભાષા. આમ, બાળક સૌથી પહેલાં મા અને કુટુંબના અન્ય સભ્યો પાસેથી ભાષા શીખે છે. આ ભાષા શીખવાની પ્રક્રિયા જન્મતાની સાથે જ શરૂ થાય છે. આપણે આગળ ચર્ચા કરી તે પ્રમાણે ભાષાશિક્ષણનો પ્રથમ તબક્કો શ્રવણનો છે. આ તબક્કો પ્રથમ તબક્કો તો છે જ સાથે સાથે ભાષાના અન્ય સોપાનો કથન, વાચન અને લેખનનો પણ આધાર હોવાના કારણે ભાષાશિક્ષણમાં મહત્ત્વનો અને પાયારૂપ બની રહે છે. આ શ્રવણનો તબક્કો જન્મતાની સાથે જ કુટુંબના સાનિધ્યમાં શરૂ થાય છે.

શ્રવણના આ તબક્કામાં સૌપ્રથમ તો માત્ર અવાજનું શ્રવણ થાય છે. જેમાં બાળક અવાજને સાંભળે છે. ઉદાહરણ તરીકે અવાજવાળા રમકડાં તરફ જોયા કરે છે. અત્યંત મોટા

અવાજથી ડરીને રડવા લાગે છે. ચપટી વગાડવાથી તેનું ધ્યાન આકર્ષિત થાય છે. રડતું બાળક સંગીતવાળા રમકડાને સાંભળીને ચૂપ થઈ જાય છે.

બાળક પોતાના વિકાસ અને અવાજની સાથે સાથે અવાજના પ્રકાર પણ ઓળખવા લાગે છે. ઘરમાં રહેલું બાળક ઘરની બહારના ભસતા ફૂતરાના અવાજથી ડરી જાય છે જ્યારે આકાશમાં ફૂટતા ફટાકડાને જોઈને આનંદિત થાય છે.

આ તબક્કા પછી બાળક પોતાની આસપાસ બોલાઈ રહેલી ભાષાને પ્રતિભાવ આપતું થાય છે. આ શ્રવણની સાથે સાથે તે અવાજ કરે છે અને ઘણીવાર ચીસો પણ પાડે છે.

જ્યારે બાળકને તેના નામથી બોલાવવામાં આવે છે ત્યારે તે તરત જ પ્રતિભાવ આપે છે. કોઈ એક નિશ્ચિત અવાજ સાંભળાય ત્યારે તરત જ પ્રતિભાવ આપતા બાળકે આ નામ – અવાજ અત્યાર સુધી ઘણી વાર સાંભળ્યો છે. વળી, કુટુંબમાં બધા જ સભ્યોના નિશ્ચિત અવાજ – નામ છે. ઘરમાં એક વ્યક્તિ સાથે જોડાયેલી બધી બાબતો સાથે પપ્પા નામ આવે છે. જેમ કે, પપ્પા આવી ગયા. પપ્પાને આવજો કહી દો. પપ્પા ઓફિસ જાય છે. આ જ રીતે દરેક નામ અનુસંધાન સાથે જોડીને બાળક બોલાતા અવાજને સાંભળે છે. આ અવાજ જે ભાષા છે તેની સાથે અનુસંધાન કરે છે અને અર્થબોધ કરે છે કે જે-તે વ્યક્તિ એટલે પપ્પા, જે-તે વ્યક્તિ એટલે મમ્મી, જે-તે વ્યક્તિ એટલે બા. રોજ ગાય... ગાય... ગાય... કહીને બોલાવે અને જે પ્રાણી આવે તે ગાય છે. અહીં ભાષા શ્રવણ દ્વારા શીખાય છે. આજ રીતે અનુસંધાન અને અનુભવ દ્વારા બાળક વર્ણથી વાક્ય સુધી પહોંચે છે અને શાળાએ જતાં પહેલાં તો માતૃભાષાનું શ્રવણ અને કથન કરતાં શીખી જાય છે.

બાળકના આ શ્રવણમાં મહત્ત્વની બાબત એ છે કે બાળક જે સાંભળે છે તે બોલે છે અને તે પ્રમાણે સમજે છે. જેમ કે, અહીં આવ – એમ કહેતાની સાથે બાળક નજીક આવે છે.

વળી, શ્રવણના આ જુદા જુદા અનુભવો ભાષા ભેદમાં તો જોવા મળે જ છે સાથે સાથે બોલી ભેદમાં પણ જોઈ શકાય છે. આના કેટલાક ઉદાહરણો જોઈએ :

- મારા ઘરની અગાડી પક્ષી છે. / મારા ઘરની આગળ પક્ષી છે.
- અમે ટમારા ઘરે આવવા હતા. / અમે તમારા ઘરે આવ્યા હતા.
- મને મારી ભાષા ગમે છે. / મને મારી ભાસા ગમે સે.

આ રીતે બાળક શ્રવણ પ્રમાણે ભાષા શીખે છે અને શ્રવણના અનુભવો મેળવતો જાય છે તથા ભાષાના સોપાનો સર કરતો જાય છે.

3.8 ભાષામાંસામાજિક-સાંસ્કૃતિકતફાવતો:લઢણ, ભાષાશાસ્ત્રીય તફાવતો, બહુસાંસ્કૃતિકવર્ગખંડમાંશિક્ષકનીભૂમિકા

3.8.1 લઢણ :

કોઈ પણ વ્યક્તિ જન્મે ત્યારે બાળક તરીકે પોતાના આજુબાજુના સમાજમાંથી તેનું ભાષાગ્રહણ થાય છે. ભાષા શૂન્યની સ્થિતિમાંથી બાળક ધીમે ધીમે બાહ્ય જગતને ધ્વનિઓની સાથે સાંકળવાનું શીખે છે અને ત્રણ-ચાર વર્ષની ઉંમરનું થતાં સુધીમાં તો તે અદ્ભુત કહી શકાય તેવી રીતે, જો બીજી કોઈ વાચ્યંત્રની ખોડ-ખાંપણ ન હોય તો પોતાના સમાજની ભાષાને આત્મસાત્ કરી લે છે. આ પ્રથમ આત્મસાત્ કરાયેલી ભાષા મોટેભાગે તેની બોલી હોય છે.

આ બોલી કે સ્વ-ભાષાનું પ્રભુત્વ મનુષ્ય પર જીવનભર તેના સંજોગો પ્રમાણે વત્તે-ઓછે અંશે જળવાઈ રહે છે. આ પ્રભુત્વ તેની શક્તિ તેમજ તેની મર્યાદા બંને બને છે. શક્તિ એ અર્થમાં કે પોતાની આ સ્વ-ભાષા સાથે મળતાપણું હોય તેવી અનેક ભાષાઓ સમજવામાં તેને સુગમતા પડે છે. પરંતુ આ જ શક્તિ જ્યારે જુદા પ્રકારની ધ્વનિ વ્યવસ્થાવાળી ભાષાને સમજવામાં બાધક બને છે ત્યારે તે મર્યાદા બને છે. દા.ત., મહેસાણાવાસી પાણી ને પોણી બોલે છે. એવી જ રીતે કેટલા રે કેટલા ને બદલે ચેટલા રે ચેટલા. કાઠિયાવાડી ગયો હતો ને બદલે ગ્યો તો બોલે છે. અહીંયાં તેમની બોલવાની લઢણ કે લહેકો પણ અલગ હોય છે. કેટલાક લોકોમાં તેમની બોલીની શૈલી એવી હોય છે, જેમાં આરોહ-અવરોહ પણ એક જ વાક્યના અલગ-અલગ હોય છે.

મનુષ્ય પોતાની સ્વ-ભાષાના ધ્વનિ આયોજનોથી એટલો બધો પ્રભાવિત હોય છે કે અન્ય ધ્વનિ આયોજનોને તે પોતીકાં આયોજનના સંદર્ભમાં જ સાંભળે છે. વળી, આ પોતીકાં ધ્વનિ આયોજનો તે અન્ય ભાષાના ઉચ્ચારણમાં પણ પ્રયોજે છે, જે તેની સ્વ-ભાષાનો પ્રભાવ છે જેને આપણે બોલીનો પ્રભાવ કહીએ છીએ.

ઉદાહરણ તરીકે તમારે ત્યાં કોણ આવ્યું હતું ? તે પ્રશ્નના જવાબમાં અમારે ત્યાં... આયવા હતા જ જવાબ મળે છે. અહીં સ્વ-ભાષા એટલે કે બોલી યથાવત્ રહે છે. આ સ્વ-ભાષા અને સ્વ-અનુભવનો પ્રભાવ સમજાવતા લીચ હાર્ટ (Leich Hardt) જણાવે છે તે પ્રમાણે, 'જે આદિવાસીઓના કાન, ઘાસમાં જતા સાપના એકદમ ધીમા એવા સરરર અવાજને સહેલાઈથી કળી જાય છે તે, તેમને જે પ્રાણી જાણીતું નથી તેવા ઘોડાના ડાબલાની બઘડાટીને કળી શકવામા કામચાબ ન પણ નીવડે.'

બાર ગામે બોલી બદલાય કહેવતે આ બોલીમાં પ્રદેશ અને સંસ્કૃતિના તફાવતો પ્રમાણે ભેદ જોવા મળે છે. મનુષ્ય પર બોલીનો પ્રભાવ આજીવન વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં રહે છે તેમ આપણે આગળ કહ્યું છે તે સંદર્ભમાં સંસ્કૃતિ અને સમાજનો પ્રભાવ બોલી પર જોવા મળે છે.

3.8.2 બહુસાંસ્કૃતિક વર્ગખંડમાં શિક્ષકની ભૂમિકા :

એક જ વર્ગમાં અનેક સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવતાં બાળકો હોય તેને બહુસાંસ્કૃતિક વર્ગખંડ કહે છે. દા.ત., ઔદ્યોગિક વિસ્તારમાં આવેલી શાળા. ઔદ્યોગિક વિસ્તારમાં વિવિધ પ્રદેશના લોકો વસતા હોય છે. કોઈ મહારાષ્ટ્રીયન હોય, કોઈ રાજસ્થાની હોય, કોઈ બંગાળી હોય. આવા લોકોના સંતાનો એક જ શાળામાં અભ્યાસ કરતાં હોય તેમની સંસ્કૃતિ પણ અલગ જ હોવાની. એવી જ રીતે કોઈ અલગ-અલગ ભૌગોલિક વિસ્તારમાંથી આવતું બાળક હોય. દા.ત., કોઈ બાળક દરિયાકિનારેથી, તો કોઈ ડુંગરાળ કે જંગલ વિસ્તારમાંથી આવતું હોય. તેમની સંસ્કૃતિ પણ અલગ જ હોવાની. આવી શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં બોલવાની, પોશાકની, ધર્મની, ખોરાકની, રીત-રિવાજો, ઉત્સવો વગેરે અલગ-અલગ હોય છે. આવા વર્ગખંડમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ જોવા મળે છે. અલગ-અલગ પ્રદેશમાંથી આવતા બાળક કે અલગ-અલગ સંસ્કૃતિમાંથી આવતા બાળકમાં ઘણી વિષમતાઓ જોવા મળે છે.

વર્ગખંડમાં શિક્ષકની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. વર્ગમાં રહેલા વિદ્યાર્થીઓના સમૂહનો માર્ગદર્શક એ શિક્ષક છે કે જે કોઈ ચોક્કસ દિશા તરફ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને લઈ જાય છે અને હેતુની સિદ્ધિ કરાવે છે. પરંતુ જ્યારે આ વર્ગખંડ સામાન્ય વર્ગખંડને બદલે બહુસાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય ધરાવતો વર્ગખંડ હોય ત્યારે શિક્ષકની ભૂમિકા બેવડાય છે. બહુસાંસ્કૃતિક વર્ગખંડમાં શિક્ષક પોતાની ભૂમિકા આદર્શ રીતે ભજવવા નીચે પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે :

- શિક્ષકે મોટેભાગે વર્ગખંડમાં જુદી-જુદી સાંસ્કૃતિક ભૂમિ ધરાવતા બાળકોના જૂથ પાડી દેવા.
- બધા બાળકોને પોતાના જૂથમાં બેસાડીને પોતાના ઘર વિશે પાંચ-પાંચ વાક્યો લખવા કહેવા. ત્યારબાદ જૂથમાં બેઠેલા બાળકો દ્વારા એકબીજાના વાક્યો બદલાવી દેવા અને રજૂઆત કરાવવી.
- શિક્ષક વર્ગખંડમાં બાળકનો પરંપરાગત પોષાક સાથેનો ફોટો તેની જન્મતારીખ સાથે ભીંત પર લગાવી શકે.

- દરેક બાળક પોતાના પરિચયને પણ આ જ રીતે જૂથમાં બધાની સાથે રજૂ કરે અને એકબીજા વિશે જાણે.
- દરેક બાળકની સાથે પોતાની સંસ્કૃતિની પૃષ્ઠભૂમિ જોડાયેલી હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ પરિસ્થિતિમાં તેમની વિભિન્ન સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ જળવાય તે પણ જરૂરી બની જાય છે. દરેક બાળક બીજાની સંસ્કૃતિને માન આપે તે ભાવના કેળવવી જરૂરી બની જાય છે. જેમ કે, કોઈક બાળક શુદ્ધ શાકાહારી છે તો કોઈકના ભોજનમાં ઈંડાં વગેરે લેવાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં બંનેની લાગણીઓને માન મળે અને તેમ છતાં તેમની સંસ્કૃતિના નિયમો જળવાય તે બાબત શિક્ષક માટે પડકારરૂપ બને છે.
- શાળામાં વિવિધ તહેવારોની ઉજવણી અને તે સમયે જે-તે તહેવાર વિશેની રજૂઆત તથા તે સંસ્કૃતિની ઝલક આપવી.
- સંસ્કૃતિના વૈવિધ્યની ઓળખ સાથે બધા જ વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી સામાન્ય બાબતોની પણ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કે વિજ્ઞાન જેવા વિષયની મદદથી સમજ કેળવવી.
- ભારત દેશની વિવિધતામાં એકતાના વર્ણન કરતી બાબતો દર્શાવવી.
- વિવિધ સંસ્કૃતિઓની વિશેષતાઓની સમજ કેળવાય અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળીને કાર્ય કરી શકે તે માટે વિવિધ સંસ્કૃતિઓ પર કોલાજ મેકિંગ જેવી પ્રવૃત્તિઓ યોજી શકાય.

આ રીતે બહુસાંસ્કૃતિક વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓ ભેદભાવ ભૂલીને વિશેષતાઓની સાથે શિક્ષણ મેળવે અને શાળામાં દરેક વિદ્યાર્થીને સમાન શૈક્ષણિક વાતાવરણ પ્રાપ્ત થાય તે પ્રકારના પ્રયત્નો શિક્ષકે કરવા જોઈએ.

3.9 દ્વિભાષિતા કે બહુભાષિતા ધરાવતું બાળક : શિક્ષક માટેની ભૂમિકા, બહુભાષિતા ધરાવતો વર્ગખંડ, પદ્ધતિશાસ્ત્રના સાધન તરીકે વાર્તાકથન

3.9.1 દ્વિભાષિતા અને બહુભાષિતા એટલે શું ?

દ્વિભાષિતા એટલે કોઈ વ્યક્તિમાં બે ભાષાની જાણકારી. વ્યક્તિ પોતાની માતૃભાષા સિવાયની બીજી કોઈ ભાષા બોલવામાં, લખવામાં, વાંચવામાં કે લખવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય. દા.ત., ગુજરાતમાં કોઈ બાળક ગુજરાતી સિવાય હિન્દી સારી રીતે જાણતું હોય. અમદાવાદમાં મોટાભાગના લોકો હિન્દી વધારે બોલે છે. તો તેમના બાળકો પણ હિન્દી સારી રીતે જાણે છે અને બોલવામાં કે લખવામાં તેમનો વધારે પ્રયોગ કરતું હોય.

બહુભાષિતા એટલે કોઈ વ્યક્તિ બે કરતાં વધારે ભાષા જાણતી હોય. દા.ત., ગુજરાતી સાથે હિન્દી, અંગ્રેજી, સિંધી, મરાઠી, ઉર્દૂ, ફ્રેંચ કે સંસ્કૃત જાણતી હોય તો આવા બાળકો માતૃભાષા સાથે અન્ય બીજી ભાષાનો પણ પ્રયોગ કરતાં હોય.

ભારતમાં બહુભાષિતા એક સામાન્ય સ્થિતિ છે. બધા જ ભારતીય ભાષાસમુદાય ઓછામાં ઓછો દ્વિભાષિક તો છે જ. એમ પણ કહી શકાય કે આપણો દેશ જ નહીં તેના પ્રાંત પણ બહુભાષિક છે. તેમાં વિભિન્ન ભાષા પરિવાર છે. એક જ ભાષાની વિભિન્ન બોલીઓ છે. પડોશી ભાષાઓ પણ છે અને પડોશી ભાષાઓનો પ્રભાવ પણ છે. ભારતીય બહુભાષિતા વ્યક્તિપરક નહીં પરંતુ સમુદાયપરક છે.

3.9.2 શિક્ષકની ભૂમિકા :

દ્વિભાષિતા કે બહુભાષિતા ધરાવતા વર્ગખંડમાં ઘણીવાર દ્વિભાષા કે બહુભાષિતા ધરાવનાર બાળક હાંસીનું પાત્ર બનતું હોય, તેની સમસ્યા બીજા બાળક સમજતા ન હોય, પ્રત્યાયનમાં મુશ્કેલી થતી હોય, ઉચ્ચારણદોષ થતો હોય ત્યારે શિક્ષક પક્ષે આપણે ધ્યાન રાખવું પડે કે દરેક બાળક આવા બાળકને સમજે અને તેમને ન્યાય મળે. અહીંયાં શિક્ષકની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્ત્વની બની રહે છે. જ્યારે શિક્ષકની સામે આવા વિદ્યાર્થીઓ ધરાવતો વર્ગખંડ હોય ત્યારે શિક્ષણ એક પડકાર બની જાય છે. બહુભાષિક વર્ગખંડમાં શિક્ષકે કેટલીક વિશિષ્ટ કાળજી લેવાની હોય છે.

દ્વિભાષિતા કે બહુભાષિતા ધરાવતા વર્ગખંડમાં શિક્ષક કેવી રીતે આદર્શ ભૂમિકા ભજવી શકે તે માટેની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ નીચે દર્શાવેલી છે :

- વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે વધુમાં વધુ પ્રત્યાયન થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ શિક્ષક દ્વારા યોજવામાં આવે. જેમ કે નાટક, પ્રશ્નોત્તરી, અનુભવ વહેંચણી, મુશ્કેલીઓના નિવારણ માટેની પ્રક્રિયા જુદી જુદી ભાષાના બાળકોનું જૂથ બનાવીને યોજવી.
- વાર્તા કે ઐતિહાસિક કથા કહ્યા પછી એક બાળક પ્રશ્ન પૂછે અને બીજો જેની ભાષા અન્ય છે તે તેનો જવાબ આપે એવી પ્રક્રિયાથી વક્તા અને શ્રોતા તરીકે બાળક ભાષા સમજ્યો છે કે નહીં તેની ચકાસણી થઈ શકે.
- જ્યારે ભાષાકીય બાબતો માટે બાળક શિક્ષકને પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે તેનો જવાબ આપવાને બદલે શિક્ષક એ પ્રશ્ન અન્ય વિદ્યાર્થીઓને પૂછે અને જુદી જુદી ભાષાના બાળકો વચ્ચે પ્રત્યાયન થવાની તક પ્રાપ્ત કરી આપે.

- અભ્યાસક્રમની બાબતોની સમજૂતી આપ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ અંદર અંદર ચર્ચા કરે અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે.
- વિદ્યાર્થી જ્યારે ખોટું ઉચ્ચારણ કરે ત્યારે તેને ખોટો જવાબ કહીને બેસાડી દેવાને બદલે સાચો જવાબ આપવામાં મદદ કરે.
- સાચા ઉચ્ચારણની ચર્ચા જુદા જુદા સમૂહમાં કરવામાં આવે, જેથી જે-તે ઉચ્ચારણમાં મુશ્કેલી અનુભવતા વિદ્યાર્થીઓ એકબીજા પાસેથી શીખી શકે.
- બધી જ ભાષાના બાળકો સમજી શકે તે પ્રમાણે વિષયની રજૂઆત કરે. બહુભાષિક પ્રત્યાયન દ્વારા સફળતાપૂર્વક દરેક બાળકને યોગ્ય ન્યાય આપે.
- બધી જ ભાષાના શ્રવણના અનુભવો પૂરા પાડે અને આજના યુગમાં પ્રાદેશિકતામાંથી આદર્શ કે માન્ય ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવવું કેટલું જરૂરી છે તે પણ જણાવે.
- વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા જ જુદી જુદી ભાષામાં સાહિત્ય તૈયાર કરાવવું અને બધા જ વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચાડવું.
- જ્યારે બહુભાષિક વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મેળવી રહ્યા છે ત્યારે શિક્ષકને વર્ગખંડમાં રહેલ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીની ભાષા આવડવી જરૂરી છે.
- વર્ગની સામાન્ય સૂચનાઓ બધી જ ભાષાઓમાં આપવામાં આવે.
- વિષયવસ્તુની રજૂઆત સમયે બાળકને સમજાય તે રીતે જરૂર જણાય ત્યાં ભાષાનું માધ્યમ બદલીને પણ સમજ આપવી.
- વિદ્યાર્થીઓની શિક્ષણની જે ભાષા છે કે જે ભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકો છે તે ભાષાના સામાન્ય શબ્દો અને સામાન્ય વાક્યો અન્ય ભાષાના અનુવાદ સાથે બોર્ડ પર મૂકવા.
- વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સમયે વિદ્યાર્થીઓના જૂથની રચના એ રીતે કરવી જેથી દરેક જૂથ પોતાની સમજણ કેળવી શકે.

3.9.3 પદ્ધતિશાસ્ત્રના સાધન તરીકે વાર્તાકથન:

આપણે આગળ ચર્ચા કરી તે પ્રમાણે ભાષાવિકાસનું મુખ્ય અને મહત્વનું અંગ શ્રવણ છે. શિક્ષકે વર્ગખંડ પ્રત્યાયન સમયે માત્ર એક ભાષાને બદલે વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે એ પ્રમાણેની ભાષાઓમાં સમજણ આપવી.

1. વાર્તાકથન પદ્ધતિ :

આપણે પ્રથમ વર્ષમાં શિક્ષણની કેટલીક પદ્ધતિઓ વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. જેમ કે કથન પદ્ધતિ, વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ, જૂથચર્ચા પદ્ધતિ, સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ, પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ વગેરે. તેવી જ રીતે વાર્તાકથન પદ્ધતિ એક શિક્ષણની પદ્ધતિ જ છે. જેમાં કોઈ એકમને સરળ કરવા કે બાળકોમાં રસ જાગ્રત કરવા વાર્તા કહેવામાં આવે છે અને એકમને પૂરેપૂરો વાર્તા સ્વરૂપે શીખવવામાં આવે છે. તેને વાર્તાકથન પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે. દા.ત., ઇતિહાસમાં છત્રપતિ શિવાજીની વાર્તા કહેવી કે પર્યાવરણ વિષયમાં ગંદી ઉંદરડીની વાર્તા કહેવી. આવી રીતે તમામ વિષયના દરેક એકમને ગીજુભાઈ બધેકા (મૂછાળી મા) વાર્તાકથન પદ્ધતિ દ્વારા ભણાવતા.

2. વાર્તાકથન પદ્ધતિનું મહત્ત્વ કે ફાયદા :

વાર્તા એ પ્રત્યાયનનું લોકપ્રિય સાહિત્યિક સ્વરૂપ છે. આબાલ વૃદ્ધ દરેકને વાર્તા સાંભળવી ગમે છે. વાર્તાના સ્વરૂપનો લાભ શિક્ષણમાં મળી શકે છે. વિદ્યાર્થી કે અધ્યેતા સુધી જ્ઞાન પહોંચાડવા માટે ઘણાં પરિબળો કામ કરે છે. અધ્યેતા કેન્દ્રસ્થાને હોવાથી તેની કક્ષાનું રસપ્રદ રીતે આપવામાં આવતું જ્ઞાન સરળતાથી અધ્યેતા સુધી પહોંચી શકે છે.

બાળકો વાર્તા રસપૂર્વક સાંભળે છે અને એકમમાં રસ પણ પડે છે. વિષયમાં ધ્યાન આપે છે, ગમે છે તથા શિક્ષણની પ્રક્રિયા સરળ અને સાહજિક બને છે.

વાર્તામાંથી આવતા નવા-નવા શબ્દો, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો જેવું શબ્દભંડોળ વાર્તા સાંભળીને વધારી શકાય છે. વાર્તા કહેવાથી કથન કૌશલ્ય પણ સારું વિકસે છે અને જાહેરમાં બોલવાની અભિવ્યક્તિ પણ ખીલે છે. વાર્તા દ્વારા વિષય, સંસ્કૃતિ, વિસ્તાર વગેરેનો પરિચય કરાવી શકાય, માહિતીનું આદાન-પ્રદાન થાય. વાર્તા દ્વારા મૂલ્યો અને જ્ઞાનનું સુદૃઢીકરણ થાય છે. ભાષા અને સામાજિક વિજ્ઞાન કે ઇતિહાસની સાથે સાથે ગણિત અને વિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં પણ વાર્તા અસરકારક માધ્યમ સિદ્ધ થાય છે. બાળકના મનને આકર્ષિત કરે છે અને અધ્યયન પ્રક્રિયા રસપ્રદ બને છે.

3. વાર્તાકથન પદ્ધતિ વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :

વાર્તાકથનનો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવા માટે નીચેની કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખી શકાય :

(1) મૂલ્યનું ચયન : વાર્તાના હાર્દમાં કોઈ એક મૂલ્ય રહેલ હોય. વાર્તા આ મૂલ્યની આસપાસ ગૂંથાયેલી હોય.

- (2) શૈક્ષણિક સાધનો : વાર્તા કહેતી વખતે શિક્ષક કોઈ શૈક્ષણિક સાધનનો ઉપયોગ કરે તો વાર્તા વધુ અસરકારક બને છે. જેમ કે 'દ્રાક્ષ ખાટી છે' વાર્તા કહેતી વખતે શિયાળનું મુખોટું પહેરે અને કાળાપાટિયા પર જંગલનું ચિત્ર અને દ્રાક્ષનો વેલો દોરેલ હોય.
- (3) પુનઃ વાર્તાકથન : વાર્તાકથન કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓને જુદા જુદા જૂથમાં વહેંચી દેવામાં આવે અને ચાર્ટ પેપર પર તેમણે ફરીથી આ સાંભળેલી વાર્તાને દર્શાવવાની હોય. અહીં સાંભળેલી વાર્તાને પેપર પર દર્શાવવા માટે વિદ્યાર્થી વાર્તાનું મનમાં પુનઃ સ્મરણ કરે છે. તેના મનમાં ફરીથી સંપૂર્ણ વાર્તાકથન થાય છે. જૂથકાર્ય હોવાથી ખૂટતી બાબતો જૂથના અન્ય સભ્યો દ્વારા ઉમેરવામાં આવે છે. અહીં મૂલ્યનું દૃઢીકરણ થાય છે.
- (4) જૂથમાં વાર્તાકથન : વિદ્યાર્થીઓને ઉપર જણાવેલ પ્રવૃત્તિમાં જૂથમાં વાર્તા કહેવાની તક મળે છે. અહીં પેપર પર જૂથ દ્વારા જે વાર્તા દર્શાવવામાં આવી છે તે રજૂ કરવામાં આવે છે.
- (5) વાર્તાકથન સમગ્ર વર્ગ દ્વારા : વર્ગના બધા જ વિદ્યાર્થીઓને સજાગ રાખવા માટે આ વાર્તાકથનમાં વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા જ વાર્તા બનાવવામાં આવે છે. જેમાં એક વિદ્યાર્થી વાર્તાનું પ્રથમ વાક્ય બોલે છે અને અનુક્રમે બીજા વિદ્યાર્થીઓ તેમાં વાક્ય ઉમેરતા જાય છે. નવી વાર્તા બને છે. આ વાર્તાકથન કરાવતાં પહેલાં શિક્ષકે વાર્તાકથનનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સ્પષ્ટ કરી દેવો જરૂરી બની જાય છે.
- (6) પ્રશ્નોત્તરી : વાર્તાકથન કર્યા પછી વાર્તા પરથી જુદા જુદા પ્રશ્નો પૂછીને વાર્તાનું દૃઢીકરણ કરાવી શકાય છે.
- (7) વાર્તાકથન માટેનું વાતાવરણ : વાર્તાકથન સમયે વર્ગમાં યોગ્ય વાતાવરણ જરૂરી છે. જેમ કે, શિક્ષકને વિદ્યાર્થીઓ ધ્યાનથી સાંભળી શકે અને જોઈ શકે તેવી બેઠક વ્યવસ્થા હોવી જરૂરી છે. વર્ગનું વાતાવરણ શાંત અને હકારાત્મક હોય.

3.10 સ્વાધ્યાય

1. પ્રત્યાયન એટલે શું ? પ્રત્યાયન પ્રક્રિયાના ઘટકો સમજાવો.
2. પ્રત્યાયનના વિવિધ પ્રકારો સમજાવો.
3. “શિક્ષક માટે અસરકારક પ્રત્યાયન ખૂબ જ જરૂરી છે.” તમારા શબ્દોમાં સમજાવો.
4. સ્કેનરનું કારક અભિસંધાન સમજાવો.
5. બાન્દુરાના સામાજિક અધ્યયનના સિદ્ધાંતને સમજાવી, તેનું વ્યાવહારિક મૂલ્ય ચર્ચો.

6. ભાષાનો શ્રેષ્ઠ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે આપની સંસ્થામાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ યોજાશે ?
7. વાર્તાલાપ પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ થઈ શકે તેવા ત્રણ એકમો પ્રયુક્તિ સાથે સમજાવો.
8. બહુસાંસ્કૃતિક વર્ગખંડમાં આદર્શ શિક્ષક કેવી રીતે બની શકશે ?
9. બહુભાષિક વર્ગમાં શિક્ષક તરીકે તમારી શી ભૂમિકા છે ?

આટલું વિચારો :

- શિક્ષક તરીકે અસરકારક પ્રત્યાયન કરવા માટે મારે મારામાં શું સુધારો લાવવો જરૂરી છે ?
- વર્ગખંડ શિક્ષણ માટે પ્રતિષ્ઠા હું ક્યાં અને કેવી રીતે આપીશ ?

3.11 સંદર્ભ પુસ્તકો

1. મનોવિજ્ઞાન સંપ્રદાયો અને સિદ્ધાંતો, ડૉ. બી. એ. પરીખ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ (1974)
2. અધ્યયન અને અધ્યાપન, ડૉ. એસ. એલ. ભોરનીયા અને સહલેખકો, પ્રતીક પ્રકાશન, આણંદ
3. શિક્ષણનું મનોવિજ્ઞાન, ડૉ. નાનુભાઈ દોંગા, નીરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ
4. શિક્ષણના મનોવૈજ્ઞાનિક આધારો, ડૉ. જિજ્ઞેશ પટેલ, ડિવાઇન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ (2009)
5. અધ્યાપન મનોવિજ્ઞાન, એસ. પતાણી અને ડૉ. મૂલવાણી – અન્ય લેખકો, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પા.પુ. મંડળ, ગાંધીનગર (2008)
6. મનોવિજ્ઞાનની વિચારધારાઓ, ડૉ. પંડ્યા અને પરીખ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગાંધીનગર
7. ગુજરાતી ભાષા પરિચય, ભાષાનિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
8. ભાષા કા સાર, પ્રો. દિલીપ સિંહ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

એકમ-4 : સ્વ અને નૈતિક વિકાસ

- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 ઉદ્દેશો
- 4.3 સ્વની ઓળખ
 - 4.3.1 સ્વની ઓળખ : સંકલ્પના
 - 4.3.2 સ્વની ઓળખ : આવશ્યકતા
 - 4.3.3 સ્વ-ઓળખનું સ્વરૂપ
 - 4.3.4 સ્વને ઓળખવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ
 - 4.3.5 વ્યક્તિત્વ અને સ્વ-ખ્યાલ
 - 4.3.6 સ્વ-પૃથક્કરણની પદ્ધતિઓ
 - 4.3.6.1 આત્મનિરીક્ષણ
 - 4.3.6.2 આત્મસાક્ષાત્કાર
 - 4.3.6.3 આત્મનિરૂપણ
 - 4.3.6.4 અભિપ્રાયાવલી
 - 4.3.7 નૈતિક વિકાસ
 - 4.3.7.1 કોહલબર્ગ અને કેરોન ગીલગનના સિદ્ધાંતો
 - 4.3.7.2 નૈતિક વિચારશક્તિમાં સાંસ્કૃતિક તફાવતો
- 4.5 સારાંશ
- 4.6 સમજ ચકાસતા પ્રશ્નો
- 4.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 4.8 પ્રાયોગિક કાર્ય
- 4.9 સંદર્ભ સાહિત્ય

એકમ-4 : સ્વ અને નૈતિક વિકાસ

4.1 પ્રસ્તાવના

જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો પ્રત્યેક વ્યક્તિ અલૌકિક છે, જેની આગવી વિચારસરણી અને સમજશક્તિ છે જેના આધારે તે પોતાના જીવનનું ઘડતર કરે છે. વ્યક્તિના જીવનને ઘડવામાં માત્ર તેની આસપાસનું બાહ્ય વાતાવરણ જેટલું જવાબદાર છે તેનાથી કંઈક વિશેષ તેની આંતરિક સુસજ્જતા પણ જવાબદાર છે.

આજના વિકસિત યુગમાં ટેકનોલોજીના આવિર્ભાવથી વ્યક્તિ વૈશ્વિક માનવ બની વિકસી રહ્યો છે. જ્ઞાન અને સમાજના સીમાડા વટાવી રહ્યો છે તેમ છતાં વ્યક્તિના એકાકીપણામાં પણ નકલ્પ્ય પણ વધારો થયો છે. દુનિયા વાસ્તવિક સીમાડાઓથી મર્યાદાઓને દૂર કરીને એકબીજાની અત્યંત સમીપ આવીને વિકસી રહી છે ત્યારે વ્યક્તિ પોતાને એકલો ગણી નિઃસહાય બની રહ્યો છે. આ સંજોગોમાં દરેક વ્યક્તિ માટે આવશ્યક એવા સ્વને ઓળખવાની આવશ્યકતાઓ અને સ્વની ઓળખ જાણવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ વિશે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં વિશેષ ચર્ચા કરીશું.

4.2 ઉદ્દેશો

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રશિક્ષણાર્થીઓ નીચેની બાબતો સંદર્ભે સમર્થ બનશે :

- પ્રશિક્ષણાર્થી સ્વ-ઓળખની સંકલ્પના, આવશ્યકતાઓ, સ્વ-ઓળખના સ્વરૂપ વિશે જાણી શકશે.
- પ્રશિક્ષણાર્થી સ્વ-ઓળખ માટેની વિવિધ પદ્ધતિઓ વિશે સમજ કેળવશે.
- પ્રશિક્ષણાર્થી વ્યક્તિત્વ અને સ્વ-ખ્યાલની તુલના કરતા થાય.
- પ્રશિક્ષણાર્થી સ્વપૃથક્કરણની વિવિધ પદ્ધતિઓની સમજ કેળવે.
- પ્રશિક્ષણાર્થી નૈતિક વિકાસની કોહલબર્ગ અને ગીલગનના સિદ્ધાંતોનો પરિચય મેળવશે.

4.3 સ્વની ઓળખ

પ્રસ્તુત વિભાગ હેઠળ આપણે સ્વની ઓળખ સંદર્ભે વિવિધ બાબતોની સમજ કેળવીશું.

4.3.1 સ્વની ઓળખ : સંકલ્પના

જગતમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની આગવી લાક્ષણિકતાઓ કે વિશિષ્ટતાઓ હોય છે તેમજ સાથે તેની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ જોવા મળે છે. આથી પ્રત્યેક વ્યક્તિનું એક પોતીકું વ્યક્તિત્વ હોય છે. વ્યક્તિ પોતે તેના વર્તન અને કાર્યો દ્વારા એક આગવી ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરવા માટેના પ્રયાસો કરે છે. તેનાં દરેક કાર્યમાં તેનું સ્વ-પ્રતિબિંબિત થાય છે. આમ, વ્યક્તિ પોતાની જાતને ઓળખ એટલે 'સ્વ-ઓળખ'.

'સ્વ'ને વ્યક્તિત્વનું કેન્દ્રબિંદુ માનવામાં આવે છે, કારણ કે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ 'સ્વ' પર જ નિર્ભર કરે છે. એક જટીલ ગત્યાત્મક પ્રક્રિયા છે જે વ્યક્તિની વિકાસાત્મક પ્રક્રિયાની સાથે-સાથે વિકસિત થાય છે. વ્યક્તિના 'સ્વ'નું નિર્માણ તેના અનુભવોના પરિણામે થાય છે. 'સ્વ' વ્યક્તિનો આંતરિક સંસાર હોય છે.

સ્વ-ઓળખ એટલે....

- પોતાનું અસ્તિત્વ પામવાનો પ્રયાસ.
- પોતાની તાકાત, વિશિષ્ટતાઓ અને મર્યાદાઓ જાણવાનો પ્રયાસ.
- પોતાનામાં રહેલ આંતરિક શક્તિઓ કે ક્ષમતાઓ જાણવાનો પ્રયાસ.
- Self-awareness (સ્વ-જાગૃતિ) કે સ્વ-સભાનતા.
- સ્વમાન અને સ્વાભિમાનની ઓળખ.
- સ્વ-મૂલ્યાંકન
- સ્વ-અવલંબન
- વ્યક્તિમાં પોતાનામાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્મશ્રદ્ધાની જાગૃતતા.
- આત્મસુધારણા માટે પ્રયત્નશીલ બનવું.
- પોતપોતાની જાતને પામવાનો અને જાણવાનો પ્રયાસ.

બર્ન્સ(Burns, 1980)ના મતે "આપણે પોતાના વિશે શું વિચારીએ છીએ, બીજા લોકો આપણા વિશે શું વિચારે છે તથા આપણે શું થવા માગીએ છીએ. આ ત્રણેયની એક સમગ્ર તસવીરને 'સ્વ' કહેવાય."

કોલહોન (1978) અનુસાર, "તમારો સ્વ-ખ્યાલ તમારું માનસિક રૂપ છે. તેમાં તમારું તમારા વિશેનું જ્ઞાન, તમારી અપેક્ષાઓ અને તમારી જાત વિશેનું મૂલ્યાંકન રહેલું હોય છે."

કચ અને કચકિલ્ડ અનુસાર, "વ્યક્તિ જે રૂપમાં પોતાની જાતને જુએ છે તે જ તેનો સ્વ છે."

4.3.2 સ્વની ઓળખ : આવશ્યકતા

બાળક વિશેષતઃ આસપાસનું અવલોકન અને અનુકરણનો ગુણ ધરાવે છે. તેથી તેની આસપાસ રહેલ વ્યક્તિઓનું અવલોકન કરી તેનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સ્વભાવ શાળામાં પણ જોવા મળે છે. શિક્ષકનું આચરણ, તેમના વિચારો અને વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઈને બાળક તેનું અનુકરણ કરવા પ્રેરાય છે. આ સંજોગોમાં શિક્ષક એ વ્યક્તિ દ્વારા સમાજમાં પરિવર્તન લાવવાનું કાર્ય કરે છે. તેથી તેનાં વ્યક્તિત્વ અને કાર્યનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. શાળામાં બાળકો માટે તેઓના શિક્ષક આદર્શ હોવાથી શિક્ષકે પોતાના વ્યક્તિત્વમાં સતત ઝાંખવું જોઈએ. આ માટે શક્ય બને કે જ્યારે શિક્ષક સ્વયં પોતાના સ્વને એટલે કે પોતાની જાતને ઓળખે.

શિક્ષક માટે સ્વ-ઓળખની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે, કારણ કે....

- ‘સ્વ’-ઓળખ દ્વારા તે પોતાની મહત્તાઓ જાણી વિદ્યાર્થીઓ અને તે દ્વારા સમાજના શ્રેયાર્થે તેમનો ઉપયોગ કરી શકે.
- પોતાની મર્યાદાઓ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરી પોતાના વર્તનને આદર્શ તેમજ વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુકરણીય બનાવી શકે.
- શિક્ષકત્વને અનુરૂપ વ્યાવસાયિક ગુણો અને લાક્ષણિકતાઓ સ્વ-ઓળખ દ્વારા આત્મસાત્ કરી શકે.
- સ્વ-ઓળખ દ્વારા શિક્ષક તેના વ્યક્તિત્વમાં સ્વાભિમાન, સ્વાવલંબન જેવા ગુણો કેળવી શકે.
- તે સતત આત્મનિરીક્ષણ અને સ્વ-ચિંતનની ટેવ વિકસાવે છે.

સ્વની ઓળખ જેટલી શિક્ષક માટે આવશ્યક છે તેટલી જ વિદ્યાર્થી એટલે કે બાળક માટે આવશ્યક છે. બાળક પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યો, રસ (રુચિ) અને યોગ્યતાથી જેટલો પરિચિત હશે તેટલો તે પોતાના જીવનને ઉત્કૃષ્ટતા પ્રદાન કરવા માટે પ્રયત્નશીલ બનશે. પોતાની યોગ્યતાને ખીલવવા માટે કૌશલ્યોની ખિલવણી તરફ એકાગ્રતા દાખવી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરશે. આમ, સ્વ-ઓળખ સમાજના પ્રત્યેક નાગરિકને પોતાની ક્ષમતાઓ અને નબળાઈઓ અથવા સામર્થ્ય અને ક્યાશ અંગેનો ક્યાસ કાઢવા માટેનું અમોઘ હથિયાર છે તેમ કહી શકાય. અહીં વ્યક્તિએ સ્વ-ઓળખ કેળવવા માટે આદર્શોને બાજુ પર રાખી તટસ્થતાપૂર્વક પોતાનું આંતરિક મૂલ્યાંકન કરી જીવન જીવવાની યોજના ઘડવી જરૂરી છે, જેના પથ પર ચાલી વ્યક્તિ પોતાના

જીવનના ધ્યેયો સિદ્ધ કરી શકે છે. આમ, સ્વ-ઓળખ એ જીવનની સફળતા માટેનો આંતરિક પથ કંડારવા માટે માર્ગદર્શક બની રહેશે.

4.3.3 સ્વ-ઓળખનું સ્વરૂપ

સ્વ-ઓળખ એ વ્યક્તિનું પોતાનું સ્વ-મૂલ્યાંકન છે. તેનું સ્વરૂપ આત્મલક્ષી છે. વ્યક્તિ પોતે જેવી છે તેવી દેખાય છે. વ્યક્તિ નિખાલસભાવે અને નિર્દેભ રીતે પોતાનું મૂલ્યાંકન કરી શકે એવું આ સ્વરૂપ છે. સ્વ-ઓળખ એ વ્યક્તિની આકરી કસોટી છે. જો તેની પ્રક્રિયામાં દંભ અથવા આડંબરનું આવરણ આવી જાય તો તે દૂષિત બની જાય છે. સ્વ-ઓળખ એ સાતત્યપૂર્ણ આત્મનિરીક્ષણની નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયા છે. બિનઅસંગતતા, તટસ્થતા, સાક્ષીભાવ અને પોતાની જાતની કડક સમીક્ષા સ્વ-ઓળખને વિશ્વસનીય બનાવે છે. એ તદ્દન સ્વચ્છ અને સરળ પ્રક્રિયા છે. અન્ય દ્વારા થયેલ મૂલ્યાંકન ક્યારેક પૂર્વગ્રહરહિત હોઈ શકે છે, જ્યારે સ્વ-ઓળખની પ્રક્રિયામાં તેની શક્યતા નહિવત્ હોય છે. વ્યક્તિ સ્વ-ઓળખ દ્વારા પોતાની જાતને ઓળખી શકે છે તેટલી અન્ય વ્યક્તિઓ તેને ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવા છતાં ઓળખી શકતી નથી.

સ્વ-ઓળખ એ તલવારની ધાર પર ચાલવાની પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયા અન્વયે વ્યક્તિએ પોતાને પોતાના 'સ્વ'થી દૂર કરી પોતાના સર્વ પાસાઓની સમીક્ષા કરવાની છે. આ પ્રક્રિયા ખૂબ અઘરી છે પરંતુ અશક્ય નથી. મહાત્મા ગાંધી એ સ્વ-ઓળખનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ આપણી સામે છે. મો. ક. ગાંધીના જીવનની અનેક ઘટનાઓમાં એમની સત્યપ્રિયતા અને ન્યાયદર્શિતાપણું આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, જે આપણને આ તલવારની ધાર સમી સ્વ-ઓળખ પર ચાલવા માટેની પ્રેરણા આપે છે. આ પ્રમાણે કરવાથી વ્યક્તિમતાનું ઊર્ધ્વીકરણ, ઉન્નતિ અને ચારિત્રનિર્માણ પણ નિશ્ચિત બને છે.

4.3.4 સ્વને ઓળખવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ

પ્રાચીનકાળથી ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રણેતાઓએ આત્મસાક્ષાત્કાર અને સ્વ-પ્રતીતિ પર ભાર મૂક્યો છે. જેમ કે નરસિંહ મહેતા તેમના એક કાવ્ય દ્વારા જણાવે છે કે 'જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચિંત્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી'. માનવી પોતાની જીવનયાત્રા દરમિયાન સતત પોતાની જાતને શોધવાનો કે આત્મશોધનો પ્રયત્ન કરતો રહે છે. એટલે જ તો કહેવાય છે કે...આત્મનામ્ વિજાનીયાત્, આત્મદિપો ભવઃ, know thyself વગેરે.

વ્યક્તિત્વના મૂલ્યાંકન માટે કેટલીક મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં વ્યક્તિત્વ-વિકાસ માટે આત્મનિરીક્ષણ પદ્ધતિનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં

શિક્ષકે પોતાની જાતનું સ્વયં-પૃથક્કરણ કે સ્વ-પૃથક્કરણ પદ્ધતિથી વિશ્લેષણ કરીને તેનાં સબળાં અને નબળાં પાસાંને ઓળખવાનાં છે.

4.3.6 સ્વ-પૃથક્કરણ

આ પદ્ધતિ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ વિકાસનાં સામાન્યતઃ ત્રણ સોપાનો દર્શાવી શકાય : (1) આત્મનિરીક્ષણ, (2) આત્મસાક્ષાત્કાર અને (3) આત્મનિરૂપણ.

4.3.6.1 આત્મનિરીક્ષણ (Self-Introspection)

સ્વ-પૃથક્કરણ પદ્ધતિનું આ પ્રથમ સોપાન છે. આત્મનિરીક્ષણ ચાર રીતે થઈ શકે :

(1) ધ્યાન કે એકાગ્રતા દ્વારા

આત્મનિરીક્ષણની અને 'સ્વ'(Self-identity)ને ઓળખવા માટેની આ પ્રાચીન પ્રથાનો શાસ્ત્રોમાં વિશેષ ઉલ્લેખ થયેલ છે. વ્યક્તિએ ધ્યાનમાં એકાગ્ર થઈને મૌન દ્વારા પોતાની અંદર ડોકિયું કરીને પોતાની મહત્તાઓ એટલે કે સબળાં પાસાં અને મર્યાદાઓનું એટલે કે નબળાં પાસાંનું નિરીક્ષણ કરીને તેમનું પૃથક્કરણ કરવાનું હોય છે. આનાથી તેનામાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓ જાગૃત થાય છે. વ્યક્તિ દરરોજ સતત પોતાની જાતનું અવલોકન કરીને પોતાની મર્યાદાને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે તેમજ પોતાની શક્તિઓ જાગૃત કરી તેમને સન્માર્ગે વાળવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રયુક્તિ અતિ ઉપયોગી હોવા છતાં તે સતત પરિશ્રમ અને જાગૃતિ માંગી લે છે. આ પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ સતત પોતાની જાત વિશે ચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા પૃથક્કરણ કરી જાગૃત રહે છે અને આમ, પોતાની શક્તિઓને ઓળખી સબળાં તથા નબળાં પાસાં તારવીને સ્વ-વિકાસ સાધે છે.

(2) રોજનીશી દ્વારા (Diary Writing)

સ્વયં-પૃથક્કરણ કરી આત્મનિરીક્ષણ કરવાની આ એક સામાન્ય પ્રયુક્તિ છે. કેટલાક ખ્યાતનામ મહાનુભાવોએ રોજનીશી લખીને પોતાની જાતનું સ્વયં-પૃથક્કરણ કરી દરરોજ પોતાની જાતને ઢંભેળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ પ્રયુક્તિ દ્વારા વ્યક્તિ દરરોજ પોતાનાં દૈનિક કાર્યો, ઘટનાઓ, પ્રસંગો, વ્યક્તિઓ સાથેની આંતરક્રિયાઓ વગેરેનું આલેખન કરી દૈનિક સરવૈયું કાઢે છે. દરરોજની ઘટનાચક્રની નોંધ કરતી વખતે પણ પોતાની જાતનું સ્વયં-પૃથક્કરણ કરી પોતાની મર્યાદાઓ જાણવાનો પ્રયાસ કરે છે. પોતાની પ્રવૃત્તિઓ જો નિખાલસ અને દંભરહિત, પ્રામાણિકતાથી કરવામાં આવે તો વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં તે અમૂલ્ય ફાળો આપે છે. આ પ્રવૃત્તિમાં ઘણીવાર એવું બને કે વ્યક્તિ કેટલીક ઘટનાઓ, અનુભવો વગેરે સ્મૃતિના અભાવે

નોંધવાનું ભૂલી જાય. તેમજ તેની અચેતન માનસની ઇચ્છાઓ, અપેક્ષાઓ આ પદ્ધતિથી ન પણ જાણી શકાય. અન્ય પ્રયુક્તિઓ સાથે પૂરક પ્રયુક્તિ તરીકે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે.

(3) ક્રમ-માપદંડ (Rating Scale)

વ્યક્તિત્વના લક્ષણોની યાદી કરીને તેની સામે જણાવેલ માપદંડમાં (ઉદા. ત્રિબિંદુ કે પંચબિંદુ જેવા) પ્રત્યેક લક્ષણના સંદર્ભમાં જાતને મૂકીને કોઈ પણ સંબંધિત ખાનામાં પ્રતિચાર કે પ્રત્યુત્તર આપી પોતાની જાતને મૂલવી શકાય. સામાન્ય રીતે અન્યના લક્ષણો માપવા માટે આ સાધનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ સાધનનો સ્વ-ઓળખ માટે આત્મલક્ષી પદ્ધતિની જેમ ઉપયોગ થઈ શકે છે અને વ્યક્તિ પોતાનાં નબળાં તેમજ સબળાં પાસાંઓને જાણી શકે છે. ક્રમ-માપદંડ વ્યક્તિત્વ માપનની સામાન્ય પદ્ધતિઓ કરતાં થોડી વધુ ચોક્કસ અને ઓછી આત્મલક્ષિતા ધરાવતી પદ્ધતિ છે.

(4) પ્રસંગનોંધ

વ્યક્તિના જીવનની ઘટમાળમાં અસંખ્ય ઘટનાઓ ઘટી જાય છે. આ ઘટના કે પ્રસંગોની નોંધ કરવાનું વ્યક્તિને જણાવવામાં આવે છે. દા.ત., આપના જીવનની સૌથી 'સુખદ ઘટના', 'યાદગાર પ્રસંગ' કે 'કરુણ પ્રસંગ' નોંધો. આ પ્રસંગનોંધમાં વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાંઓની જાણકારી મળી શકે છે.

4.3.6.2 આત્મસાક્ષાત્કાર (Self-realization)

વ્યક્તિ પોતાનું આત્મનિરીક્ષણ કરે તેનાથી ધીરે ધીરે વ્યક્તિને આત્મસાક્ષાત્કાર – એટલે કે પોતાની સાચી ઓળખ, સ્વની પ્રાપ્તિ અને પ્રતીતિ થાય છે. તે પોતાની મહત્તા અને મર્યાદાઓને જાણે છે. આને આત્મસાક્ષાત્કાર કે આત્મપ્રતીતિ કહે છે. આત્મસાક્ષાત્કાર જેને થયો હોય તે વ્યક્તિ કેટલાંક લક્ષણો ધરાવે છે. જેવાં કે હકારાત્મક દૃષ્ટિબિંદુ હોવું, પરિવર્તનની પ્રક્રિયાનો ભાગ બનવું, પડકારો ઝીલવાની તૈયારી હોવી, પહેલ કરવામાં અગ્રેસર રહેવું વગેરે. આત્મસાક્ષાત્કાર માટે યોગ, ચિંતન વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓ મદદરૂપ થાય છે.

4.3.6.3 આત્મનિરૂપણ (Self-expression)

વ્યક્તિ આત્મનિરૂપણ દ્વારા સ્વયં-પૃથક્કરણ કરી આત્મસાક્ષાત્કાર દ્વારા પોતાનાં સબળાં પાસાંઓનો સદુપયોગ કરે છે. તેને આત્મનિરૂપણ અથવા આત્માભિવ્યક્તિ કહે છે. આ તબક્કે વ્યક્તિ પોતાના વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ અથવા પોતાની મહત્તમ શક્તિઓનું પ્રદર્શન પોતાનાં વર્તન કે કાર્યો દ્વારા કરે છે. આનાથી વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ રીતે

આત્મનિરીક્ષણ, આત્મસાક્ષાત્કાર અને આત્મનિરૂપણ એ ત્રણ સોપાનોના ક્રમિક વિકાસથી વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો સાચા અર્થમાં વિકાસ થાય છે.

4.3.6.4 અભિપ્રાયવલી (Opinionnaire)

સ્વયં-પૃથક્કરણ માટેનું આ એક અનાત્મલક્ષી તેમજ પૂર્વગ્રહરહિત ઉપકરણ છે. આત્મનિરીક્ષણની પ્રયુક્તિમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાનાં સાચા પ્રતિભાવ આપવામાં નિષ્ફળ જાય છે. ત્યારે વ્યક્તિત્વનાં પાસાંઓ કે લક્ષણો આધારિત વિધાનો રચીને અભિપ્રાયો લેવામાં આવે છે. આવી અભિપ્રાયવલીને આધારે વ્યક્તિ સ્વયં આ પ્રાપ્ત થયેલા અભિપ્રાયોનું વિશ્લેષણ કરી સ્વ-પૃથક્કરણ તરફ પ્રેરાય છે.

ઉદા. – હું વર્ગમાં બાળકો સાથે સખતાઈથી કામ લઉં છું.

હું વર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં સંકોચ અનુભવું છું.

હું બાળકોને તેમની મનપસંદ પ્રવૃત્તિ કરવા દઉં છું.

હું હંમેશાં શિસ્તનો આગ્રહ રાખું છું વગેરે....

પ્રત્યેકની સાથે સૌથી સંમત, સંમત, તટસ્થ, અસંમત તેમજ સૌથી અસંમત એમ પંચબિંદુ મૂકીને અભિપ્રાય મેળવી શકાય અથવા ત્રિબિંદુમાં પણ અભિપ્રાય લઈ શકાય. આ પાસાંનું પ્રમાણ પણ માપી શકાય છે. આ માટે, હંમેશાં, વારંવાર, ક્યારેક, આંશિક તેમજ ક્યારેક નહીં જેવા પંચબિંદુનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે.

4.3.7 નૈતિક વિકાસ

વ્યક્તિ જે સમાજમાં રહે છે તે સમાજમાં રહીને કોઈની પણ શેહશરમ, ધાક કે બળજબરીની અસરમાં આવ્યા વગર પોતાનું જે કર્તવ્ય છે તે બરાબર બજાવવા તત્પર થાય. પોતાના અંતરાત્માને જે વસ્તુ હિતકારક લાગે અને જે કાર્ય કલ્યાણકારી લાગે તે વિના સંકોચે કરે; સમાજના કલ્યાણ માટે પોતાના અંગત લાભનું બલિદાન આપવા તૈયાર થાય. આ તમામ વર્તનો નૈતિકતાને વ્યક્ત કરતાં વર્તનો છે. નૈતિકતા ધરાવતી વ્યક્તિમાં સાચું બોલવું, વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવો, વિનયી બનવું, સૌ કોઈ માટે આદર કેળવવો, ન્યાયી વર્તન કરતાં શીખવું, સહનશીલતા કેળવવી વગેરે લક્ષણોનો વિકાસ થયો હોય છે. નૈતિક વિકાસ માટે દૃઢ સંકલ્પબળ, કર્તવ્યની ભાવના, સદ્ભાવના, સંયમ, જાગૃતતા વગેરેની આવશ્યકતા રહે છે.

બાળક જન્મ સમયે પૂર્વનૈતિકતાના તબક્કે હોય છે એટલે કે શિક્ષાના ભયથી અમુક નૈતિક વર્તનો કરે છે. ક્રમશઃ સ્વાર્થ, અન્યની દ્રષ્ટિએ સારા દેખાવા, કાયદાનુસાર, હક્ક સામે

ફરજ તરીકે જેવા માપદંડો અનુસાર તેનાં વર્તનો નીપજે છે. અંતે વૈશ્વિક ભાવનાને સ્વીકારીને પોતાનાં વર્તનો નિયંત્રિત કરે છે. પોતાની જાત તદ્દન ગૌણ બની જાય છે.

બાળકની નૈતિકતા પર સમાજની અસર પણ જોવા મળે છે. સમાજ બદલાય એલે નૈતિકતાના લક્ષણો બદલાય છે. એટલે કે નૈતિકતા સામાજિક હોય છે. સમાજમાન્ય ગુણોનું પાલન એ નૈતિકતા છે.

જે વ્યક્તિમાં નૈતિક વિકાસનો અભાવ છે તેનામાં સામાજિક રીતે અપરાધશીલતા વિકસે છે.

કોહલબર્ગ દ્વારા વ્યક્તિમાં નૈતિક વિકાસ તબક્કાવાર કેવી રીતે જોવા મળે છે તે અંગે સંશોધન કર્યા છે. તેમના કાર્યની ફળશ્રુતિરૂપે તેમણે નૈતિક વિકાસના છ તબક્કાઓનું વર્ણન કરેલ છે. જેની ચર્ચા અત્રે કરવામાં આવેલ છે.

4.3.7.1 કોહલબર્ગ અને કેરોન ગીલગનના સિદ્ધાંતો

મૂળ સ્વિસ મનોવિજ્ઞાની જીન પિગેટ દ્વારા રજૂ થયેલ એક મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતના આધારે કોહલબર્ગે નૈતિક વિકાસ વિષય પર ઈ.સ. 1958માં કામ શરૂ કર્યું.

આ સિદ્ધાંત માને છે કે નૈતિક વર્તનના આધારે નૈતિક તર્કના છ વિકાસશીલ તબક્કા રહેલા છે. તે પ્રત્યેક નૈતિક મૂંઝવણનો પહેલાંના કરતાં વધુ પર્યાપ્ત ઉત્તર આપે છે. કોહલબર્ગ જણાવે છે કે તર્ક અને નૈતિકતાનો વિકાસ રચનાત્મક તબક્કા દ્વારા થાય છે. નૈતિક વિકાસની પ્રક્રિયા એ સામાન્યપણે ન્યાય સાથે સંબંધિત હતી. જે વ્યક્તિગત જીવનકાળ દરમિયાન ચાલુ રહે છે. નૈતિક વિકાસ છ તબક્કામાં ત્રણ સ્તરોમાં વહેંચવામાં આવે છે – પૂર્વ-પરંપરાગત નૈતિકતા, પરંપરાગત નૈતિકતા અને ઉત્તર-પરંપરાગત નૈતિકતા.

જો સમાન નૈતિક મૂંઝવણમાં વ્યક્તિઓને મૂકવામાં આવે તો તે વ્યક્તિઓ કેવી રીતે પ્રવૃત્તિઓને ન્યાય આપે છે તે જાણવામાં કોહલબર્ગને રસ હતો. ત્યારબાદ તેમણે વ્યક્તિઓ દ્વારા પ્રદર્શિત નિષ્કર્ષના બદલે નૈતિક તર્કના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ કર્યું અને જણાવ્યું કે તે તમામ આ છ અલગ તબક્કામાં વર્ગીકૃત થયેલા છે. કોહલબર્ગ તેમના સિદ્ધાંત દ્વારા જણાવે છે કે લોકો કેવી રીતે તેમની વર્તણૂકને યોગ્ય ઠરાવે છે.

કોહલબર્ગ દ્વારા નૈતિક વિકાસના છ તબક્કા રજૂ કરવામાં આવેલાં છે. જે ત્રણ સ્તરમાં વિભાજિત થયેલ છે અને પ્રત્યેક સ્તરમાં બે તબક્કાનો સમાવેશ થાય છે.

સ્તર-1: પૂર્વ-પરંપરાગત

નૈતિક તર્કના પૂર્વ-પરંપરાગત તબક્કાનું સ્તર ખાસ કરીને બાળકોમાં હોય છે. અલબત્ત યુવાનો પણ આ તબક્કાને ક્યારેક પ્રદર્શિત કરી શકે છે. તર્ક કરનાર આ સ્તરે કોઈ ક્રિયાની નૈતિકતાની ચકાસણી તેની પ્રતિક્રિયા કે પરિણામ પરથી કરે છે. આ સ્તરમાં નૈતિક વિકાસના પહેલા અને બીજા તબક્કાનો સમાવેશ થાય છે તથા તે સ્વમાં અહંકેન્દ્રિપણું ધરાવે છે. આ સ્તર દરમિયાન બાળકોમાં સમાજમાં કહેવાતી ખરી કે ખોટી બાબતો પ્રત્યેની નૈતિકતા જોવા મળતી નથી પરંતુ તેના બદલે મોટેભાગે તેઓ કોઈ ચોક્કસ ક્રિયા દર્શાવતા બાહ્ય પરિણામો પર કેન્દ્રિત રહે છે.

પહેલા તબક્કા(આજ્ઞાકારી અને સજા આધારિત)માં વ્યક્તિ પોતાની જાત પર થતી ક્રિયાઓના પરિણામ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ક્રિયા નૈતિક રીતે ખોટી તરીકે જોવામાં આવે છે કારણ કે તે માટે ગુનેગારને સજા કરવામાં આવેલ છે. “છેલ્લે મેં આ રીતે કામ કર્યું હતું અને મને તેને કારણે માર પડ્યો. તેથી હું તે કામને ફરીથી કરવાનો નથી.” કોઈ કાર્ય કે કૃત્ય માટે જેટલી મોટી સજા તેટલું ખરાબ તે કાર્ય હશે તેવી માન્યતાનો અભાવ દર્શાવે છે. તેમાં ચઢિયાતી શક્તિ કે પ્રતિષ્ઠા સાથેનો ભેદ છે.

આજ્ઞાકારી અને સજા આધારિત નૈતિકતા માટે ઉદાહરણ એ છે કે એક બાળક કંઈક કરવા ઇનકાર કરે છે કારણ તે ખોટું છે અને તેનું પરિણામ સજા પરિણામી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક બાળક તેના સહાધ્યાયી દ્વારા શાળામાંથી ભાગી જવાનું જણાવશે, પણ તે માટે એ બાળક હિંમત નહીં કરે કારણ કે તે તેની સજાથી પરિચિત છે. આમાં આજ્ઞાકારી અને સજા આધારિત નૈતિકતા લાગુ પડે છે. શાળામાં બાળકોનું અવલોકન અને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાથી અન્ય ઉદાહરણો પણ આપણને મળી શકશે.

બીજા તબક્કા(સ્વાર્થ આધારિત)માં “તેમાં મારા માટે શું કે મારું શું” જેવી સ્થિતિ જોવા મળે છે. આ કારણે વ્યક્તિ માટે એ જ વર્તન સારું છે કે જેમાં તેના માટે કંઈક સારું કે અનુકૂળ છે. પણ આ સંકુચિત માનસિકતામાં બીજાના કે જૂથના વિચારો કે સંબંધોનું મહત્ત્વ ઓછું છે. નહિવત્ હોય છે. આ સ્તર દરમિયાન તર્ક દર્શાવે છે કે વ્યક્તિ માટે બીજાની જરૂરિયાતોમાં ઓછો રસ હોય છે. જ્યારે પોતાના રસના મુદ્દાઓમાં વધારે ધ્યાન આપે છે. પરિણામે વ્યક્તિમાં બીજા માટે ચિંતા કે નિસ્બત કોઈ દયા-ભાવના કે આદરને કારણે નહીં પણ એકબીજાની જરૂરિયાતો સંતોષવાની માનસિકતા ને લીધે જોવા મળે છે.

ઉદાહરણ તરીકે કોઈ બાળકને એક કામકાજ કરવા માટે તેમના માતા-પિતા દ્વારા કહેવામાં આવે છે ત્યારે બાળક “મારા માટે તેમાં શું છે” એમ પૂછે છે. માતા-પિતા તેમના કામકાજ માટે તેને પ્રલોભન રૂપી ચૂકવણું કરી બાળકને પ્રોત્સાહન આપે છે અને બાળક કામકાજ કરવા માટે સ્વ-હિત કે સ્વાર્થ દ્વારા પ્રેરિત થાય છે. એક બાળક સારો ગ્રેડ અને પોતાના માતા-પિતા પાસેથી પારિતોષિકો મેળવવા માટે તેનું હોમવર્ક નિયમિત કરે છે. આ પણ આ સ્તર માટેનું અન્ય ઉદાહરણ છે.

સ્તર-2 :પરંપરાગત

નૈતિક તર્કના રૂઢિગત (પરંપરાગત) સ્તર સામાન્ય રીતે કિશોરો અને પુખ્ત વયના લોકો માટે છે. પરંપરાગત સ્તરની રીતના કારણમાં તમામ કાર્યની નૈતિકતાની ચકાસણી સમાજના મંતવ્યો અને અપેક્ષાઓ સાથે સરખામણી કરીને કરવામાં આવે છે. રૂઢિગત સ્તરમાં નૈતિક વિકાસના ત્રીજા અને ચોથા તબક્કાનો સમાવેશ થાય છે. પરંપરાગત નૈતિકતા સમાજની સ્વીકૃતિથી ખરા કે ખોટાં કાર્યો દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે. આ સ્તર પર વ્યક્તિ નિયમો પાળે અને સમાજના નિયમો અનુસરે છે. જો કે, નિયમો અને સંમેલનો દ્વારા અવલંબન કંઈક અંશે કઠોર કે સુસ્ત છે તથા નિયમની યોગ્યતા કે વાજબીપણા માટે ભાગ્યે જ સવાલ કરવામાં આવે છે.

ત્રીજા તબક્કા(સામાજિક સર્વસંમતિ દ્વારા નક્કી સારા ઇરાદા)માં બાળક કે વ્યક્તિ સમાજમાં સારો કે સારી દેખાવવા માટે સમાજના નિયમોનો સ્વીકાર કરે છે. તેઓ જાણે છે કે સમાજની સારી વાતોનો સ્વીકાર કરવાથી તેઓને પણ લાભ થઈ શકશે. આ સ્તરમાં કાર્યની નૈતિકતાની ચકાસણી વ્યક્તિના સંબંધોની પ્રતિક્રિયાના મૂલ્યાંકન દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ સ્તરથી અન્ય વ્યક્તિ તરફ આદરભાવ, કૃતજ્ઞતા જેવી લાગણીઓનો વિકાસ થાય છે. બાળકો માટે કોઈ આદર્શ વ્યક્તિની સમજ કેળવાય છે અને તેના જેવી ક્રિયા કરવાનું ઇચ્છે છે. પરંતુ હજી તે તેની સામાજિક ભૂમિકાથી સંપૂર્ણ પરિચિત નથી.

ચોથા તબક્કા(સત્તા અને સામાજિક ક્રમમાં પાલન નહીં)માં સામાજિક પરંપરા, નીતિનિયમોનું પાલન મહત્ત્વનું હોય છે કારણ કે તે જ સમાજનું સંચાલન કરવામાં જરૂરી બને છે. આ તબક્કામાં ત્રીજા તબક્કાની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત કરતાં સામાજિક જરૂરિયાત તરફ ઝોક હોય છે.

આ તબક્કાનો કેન્દ્રવર્તી આદર્શ એ શું ખોટું અને શું સાચું તે છે. જો એક વ્યક્તિ એક કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરે, તો કદાચ દરેક તેમ કરશે. આમ, કાયદાઓ અને નિયમોની જાળવી એ

જવાબદારી તથા ફરજ બને છે. કોઈ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરે ત્યારે એ નૈતિક રીતે ખોટું છે. ગુનાની જવાબદારી એ અગત્યનું પરિબળ છે, જે વ્યક્તિમાંના ખરાબ ક્ષેત્રોને સારામાંથી અલગ તારવે છે. સમાજના સૌથી વધુ સક્રિય સભ્યો નૈતિકતાના આ તબક્કે હોય છે, જ્યાં નૈતિકતા હજી પણ બહારના કોઈ પ્રેરક બળથી સંચાલિત થાય છે.

સ્તર-૩ :ઉત્તર-પરંપરાગત

આ સ્તર નીતિમત્તાપૂર્ણ સ્તર તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ સ્તર વ્યક્તિઓ સમાજમાં અલગ-અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનું ભાન કરાવે છે. સમાજ કરતાં વ્યક્તિ પોતાનાં પરિપ્રેક્ષ્યને ધ્યાનમાં રાખીને અગ્રતા લે છે. વ્યક્તિઓ પોતાના સિદ્ધાંતો સાથે અસંગત નિયમોનો અનાદર પણ કરી શકે છે. ઉત્તર-પરંપરાગત નૈતિકતા ધરાવતા વ્યક્તિઓ પોતાના નૈતિક સિદ્ધાંતોમાં રહે છે. આ સિદ્ધાંતોમાં સામાન્ય રીતે મૂળભૂત માનવ અધિકાર જેવાં કે જીવન, સ્વતંત્રતા અને ન્યાયનો સમાવેશ થાય છે. આદર્શ નિયમો સામાન્ય સામાજિક વ્યવસ્થા જાળવવા અને માનવ અધિકારનું રક્ષણ કરી શકે છે. આ સ્તરમાં વ્યક્તિ તેનું પાલન કરે છે પણ જરૂર જણાય ત્યાં ફેરફારો સૂચવે છે. ઉત્તર-પરંપરાગત વ્યક્તિઓ પોતાનાં નૈતિક મૂલ્યાંકનને સામાજિક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને સુધારે છે. કેટલાંક વિચારકોનું અનુમાન છે કે ઘણા લોકો અમૂર્ત નૈતિક તર્ક(abstract moral reasoning)ના આ સ્તર સુધી ક્યારેય પહોંચ્યા નથી.

પાંચમા તબક્કા(સામાજિક કરાર આધારિત)માં અલગ-અલગ અભિપ્રાયો, અધિકારો અને મૂલ્યોમાં જકડી રાખેલા જોવામાં આવે છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં પરસ્પર રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિ અથવા સમુદાય માટે અનન્ય આદર હોવા જોઈએ. નિયમો કે કાયદાને સામાજિક કરાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. નહીં કે રૂઢિચુસ્ત આદેશ કે ફરમાન સ્વરૂપે. આ સ્તર બહુમતી નિર્ણય અને અનિવાર્ય સમાધાન દ્વારા મેળવી શકાય છે. લોકશાહી સરકાર દેખીતી રીતે આ સ્તર પાંચમા તર્ક પર આધારિત છે.

તબક્કા છ(વૈશ્વિક નૈતિક સિદ્ધાંતો આધારિત)માં નૈતિક તર્ક એ અમૂર્ત તર્ક પર આધારિત છે. જેમાં સાર્વત્રિક નૈતિક સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ થાય છે. આમાં નિયમો માત્ર ત્યાં સુધી માન્ય છે જ્યાં ન્યાય લેવાયો અને ન્યાય માટે પ્રતિબદ્ધતા તેની સાથે અન્યાયી કાયદાના અનાદરની જવાબદારી પણ વહન કરે છે. કાનૂની અધિકારો બિનજરૂરી છે કારણ કે તેમાં સામાજિક કરાર જરૂરી નથી. અહીં નિર્ણય કાલ્પનિક સ્તરે શરતી રીતે કરવામાં આવતા નથી. પરંતુ સંપૂર્ણપણે

ચોક્કસ રીતે કરવામાં આવે છે. આમાં જ્યારે અન્ય કોઈની વિચારસરણી સાચી હશે તેવું વિચારે તે વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ કેવું અનુભવે છે તેનો વિચાર કરે છે. આ આધારે નિર્ણય લેવામાં આવે છે, જે કોઈ સાધન કે ક્રિયા નહીં પણ સાધ્ય હશે. આ સ્તરે વ્યક્તિ કાર્ય કરે છે કારણ કે તે સાચું છે નહીં કે સજાના ડરથી. ઉપરાંત તે કાર્ય તેના રસને અનુકૂળ, અપેક્ષિત, કાયદેસર કે તેના પર પહેલા સહમતિ દર્શાવેલ છે. કોહલબર્ગનો આગ્રહ છે કે સ્તર છ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પણ તેમને આ સ્તરે સતત કાર્યરત વ્યક્તિઓને ઓળખવા માટે ખૂબ જ મુશ્કેલી પડી હતી.

કોહલબર્ગ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ નૈતિક વિકાસના તબક્કાઓને ધ્યાનમાં રાખીને કેટલીક નૈતિક પરીક્ષણ કસોટીઓની રચના કરવામાં આવી છે. જેનો ઉપયોગ મોટેભાગે રાજનીતિ, દવા (ઔષધ) માટે થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે Defining Issues Test (DIT) 1979માં જેમ્સ રેસ્ટ દ્વારા રચવામાં આવી હતી, જે મૂળ નૈતિક નિર્ણય ઇન્ટર્વ્યૂ (Moral Judgement Interview) છે.

આમ, કોહલબર્ગ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ ત્રણેય સ્તર અને તેના તબક્કાઓની વિગત સંક્ષિપ્તમાં નીચે મુજબ છે, જે આપણે અગાઉ શીખ્યા.

સ્તર	તબક્કા
1. પૂર્વ-પરંપરાગત	1. આજ્ઞાકારીઅનેસજાઅભિગમ 2. સ્વાર્થઆધારિતઅભિગમ
2. પરંપરાગત	3. આંતરવૈયક્તિક સમજૂતી અને સંવાદિતા અભિગમ 4. અધિકાર (ઓથોરિટી) અને સામાજિક વ્યવસ્થા જાળવણી અભિગમ
3. ઉત્તર-પરંપરાગત	5. સામાજિક કરાર અભિગમ 6. સાર્વત્રિક નૈતિક સિદ્ધાંતો

કેરોલ ગીલીગન : નૈતિકતાની સંભાળ (Ethics of Care)

કાળજી નીતિશાસ્ત્રના સ્થાપક કેરોલ ગીલીગન (Gilligan) એ અમેરિકન નીતિશાસ્ત્રી અને મનોવિજ્ઞાની હતા. કેરોલ ગીલીગન વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાની લોરેન્સ કોહલબર્ગના વિદ્યાર્થી હતા. ગીલીગને પોતાના શિક્ષક લોરેન્સ કોહલબર્ગના નૈતિક વિકાસ તબક્કાના સિદ્ધાંતથી વિપરીત હોય તેવો નૈતિકતાનો સિદ્ધાંત વિકસિત કર્યો હતો.

કાળજી નીતિશાસ્ત્ર એ એક આદર્શમૂલક સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંત આપણા વર્તનને નૈતિક દૃષ્ટિકોણથી સાચું કે ખોટું બનાવનાર બનાવ/ઘટના અંગેનું વર્ણન રજૂ કરે છે. નૈતિક પરિપ્રેક્ષ્યના દૃષ્ટિકોણમાં આવતો બદલાવ એ નૈતિકતાને લગતા પ્રશ્નો જેવા કે “આ માત્ર શું

છે?” થી લઈને “કેવી રીતે પ્રતિચાર પાઠવવો?”ના ઉત્તર દ્વારા પ્રગટ થતો જોવા મળે છે. નૈતિકતાની દૃષ્ટિએ વૈશ્વિક ધોરણોએ સમસ્યાગ્રસ્તોને કાળજીનું નીતિશાસ્ત્ર લાગુ પડે છે.

કાળજી નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતની કેટલીક મૂળભૂત માન્યતાઓ નીચે મુજબ છે :

- વ્યક્તિઓના અન્ય પર આધારિત રહેવાના પ્રમાણમાં વ્યક્તિગત તફાવત હોય તે સ્વાભાવિક છે તેમ છતાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિ પર આધારિત તો હોય જ છે. વ્યક્તિના સ્વતંત્ર રસ (રુચિ) અને વ્યક્તિની પ્રતિક્રિયા પ્રવર્તમાન અમલમાં હોય તેવા પરિણામરૂપ સિદ્ધાંતોથી કંઈક અલગ દર્શાવે તેવું પણ બની શકે.
- જેઓ અન્યોની પસંદગી સંદર્ભે ખાસ સંવેદનશીલ છે તેઓની અન્યો અંગેની પસંદગીની સંવેદનશીલતા અંગેના પરીક્ષણના પરિણામો વધારાની વિચારણા માંગે છે. આવા વ્યક્તિઓને રક્ષણ પૂરું પાડવા માટે તેમજ આ રક્ષણ પૂરું પાડવામાં રસ ધરાવનારાઓને જાણકારી આપવા માટે સંબંધિત પરિસ્થિતિજન્ય વિગતો મેળવવા માટે ઉપસ્થિત રાખવા જરૂરી છે.

4.3.7.2 નૈતિક વિચારશક્તિમાંના સાંસ્કૃતિક તફાવતો

નૈતિક તર્કમાં સાંસ્કૃતિક તફાવતો વિવિધ પરિબલોના કારણે ઉદ્ભવે છે જેવાં કે ઇતિહાસ, નેતૃત્વ, ધાર્મિક માન્યતા, શાંતિ અને યુદ્ધ સમયના અનુભવો, ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતો અને તે સ્ત્રોતોના ઉપયોગ કરવામાં તથા તેને વિતરિત કરવા માટેની વ્યૂહરચના. આ સાંસ્કૃતિક તફાવતો કોઈ એક દેશ પૂરતા મર્યાદિત નથી. શાળાઓ, સમુદાયો, કંપનીઓ, પરિવારો વચ્ચે પણ સંસ્કૃતિ અને નૈતિક તર્કના તફાવત હોઈ શકે છે. લોકોની જરૂરિયાતો અને ધારણાઓના સ્વીકાર દ્વારા નૈતિક તર્ક આકાર લે છે તેમ કહી શકાય. આમ, પ્રત્યેક ક્ષણે લોકોની જરૂરિયાતો, અપેક્ષાઓ, આકાંક્ષાઓ અને ધારણાઓ બદલાતી હોવાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિએ એક અલગ પ્રકારનો નૈતિક તર્ક જોવા મળે છે. જેના પર વ્યક્તિના આસપાસના વાતાવરણ અને તેને પ્રાપ્ત સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, નૈતિક વારસો અસર કરતો હોય છે. વ્યક્તિનું ઘડતર આ પરિબલોની અંદર થતું હોઈ દરેક વ્યક્તિ પોતાના વ્યવહારમાં નૈતિકતાની વ્યાખ્યા બાંધતો જોવા મળે છે અને પોતાનું વાણી-વર્તન આ નૈતિકતાની દૃષ્ટિએ વિકસાવતો હોય છે. એક રાજ્યની તુલનામાં બીજા રાજ્યમાં કે દેશના સમાજ અને લોકોની સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ, નૈતિકતાના ધોરણો, વૈચારિક બાબતો વચ્ચે અલગ પડતાં જોવા મળે છે. જેની અસર જે-તે સમાજના વ્યક્તિઓના સાંસ્કૃતિક તર્ક પર રહેલી હોય છે.

4.4 સારાંશ

આ એકમમાં આપણે જાણ્યું કે જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો પ્રત્યેક માનવી અલૌકિક છે, જે પોતાની આગવી રીતે પરિસ્થિતિની સમજી શકે છે અને વિચારી શકે છે. તે પોતાની રીતે પોતાની વિશિષ્ટતાઓ અને મર્યાદાઓથી પરિચિત થઈ શકે છે. એક શિક્ષક તરીકે સ્વ-ઓળખ દ્વારા આત્મનિરીક્ષણ કે આત્મચિંતન કરી શિક્ષકત્વને અનુરૂપ વ્યાવસાયિક ગુણો વિકસાવી શકે છે. જો શિક્ષક આત્મનિરીક્ષણ, આત્મસાક્ષાત્કાર કે આત્મનિરૂપણ દ્વારા સ્વ-પૃથક્કરણ કરે તો તે પોતાના સબળાં અને નબળાં પાસાંઓને ધ્યાનમાં રાખી વિદ્યાર્થીઓ તથા તેમના થકી સમાજના શ્રેયાર્થ માટે કાર્ય કરી શકે છે. આ ઉપરાંત, નૈતિક વિકાસના તબક્કાઓની જાણકારી મેળવી પોતાના તેમજ વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમાં ઇચ્છિત પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકે છે.

4.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સ્વ-ઓળખની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરી તેની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.
2. શિક્ષક માટે સ્વ-ઓળખની અનિવાર્યતા કઈ-કઈ છે ?
3. શિક્ષક પોતાની મહત્તાઓ અને મર્યાદાઓ સ્વ-ઓળખ થકી કેવી રીતે જાણી શકશે ?
4. સ્વ-ઓળખ એ વ્યક્તિનું સ્વ-મૂલ્યાંકન છે. – સમજાવો.
5. સ્વને ઓળખવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ પૈકી કોઈ પણ બે ઉદાહરણસહ સમજાવો.
6. આત્મનિરીક્ષણ માટે ક્રમ-માપદંડ તથા પ્રસંગનોંધ ઉદાહરણસહ સમજાવો.
7. ઇન્ટર્નશિપ દરમિયાન તમારી શાળાના શિક્ષકોનું સ્વ-પૃથક્કરણ કરવા માટે અભિપ્રાયવાવલીનું નિર્માણ કરો.
8. એક શિક્ષક તરીકે નૈતિક વિકાસની સમજની જરૂરિયાત જણાવો.
9. લોરેન્સ કોહલબર્ગ દ્વારા નૈતિક વિકાસ માટે તારવેલ સોપાનો પૈકી પૂર્વ-પરંપરાગત તબક્કા વિશે સમજાવો.
10. નૈતિકતાની સંભાળનો સિક્કાંત સમજાવો.

4.6 પ્રાયોગિક કાર્ય

1. રોજનીશી લેખન કાર્ય : તાલીમાર્થી પોતાના રોજિંદા જીવનમાં થતા અનુભવોની નોંધ કરતી રોજનીશી તૈયાર કરે. સમયાંતરે જૂથમાં પોતાના અનુભવોને આધારે કરેલ નોંધની ચર્ચા કરે.

2. તાલીમાર્થી પોતાના વાલી, શિક્ષક તથા અંગત મિત્રોની સાથે ચર્ચા કરી તેમજ સ્વ-મૂલ્યાંકન દ્વારા પોતાની વિશિષ્ટતાઓ અને મર્યાદાઓની નોંધ કરે. તમારી વિશિષ્ટતાઓનો ઉપયોગ શિક્ષણકાર્યમાં કે વર્ગખંડમાં ક્યાં થઈ શકે તેની ચર્ચા જૂથમાં કરો.
3. ઇન્ટર્નશિપ દરમિયાન થયેલ અનુભવો પરથી નીચે દર્શાવેલ પ્રસંગને આધારે નોંધ તૈયાર કરો :
 - a. વર્ગખંડમાં મારી સૌથી યાદગાર ઘટના
 - b. વર્ગખંડમાં બનેલ અણગમતી ઘટના
 - c. શાળામાં મારો યાદગાર પ્રસંગ
 - d. શાળામાં થયેલ ઉત્તમ કાર્ય
 - e. શાળામાં તમારીથી થયેલ કોઈ એક ભૂલ
 - f. તમારા કાર્ય માટે તમને મળેલ પ્રોત્સાહન
 - g. તમારા કાર્ય માટે તમને મળેલ કોઈ ઠપકો

4.7 સંદર્ભ સાહિત્ય

- દેસાઈ, ભોપટકર અને શાહ (1981). મનોવૈજ્ઞાનિક પરિભાષા અને વિભાવના, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
- ડૉ. નનુભાઈ એસ. દોંગા (1991). અસાધારણ બાળકોનું માર્ગદર્શન. સ્વ. એચ. જી. દેસાઈ મેમોરિયલ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, રાજકોટ.
- ડૉ. નનુભાઈ એસ. દોંગા (2006). શિક્ષણના મનોવૈજ્ઞાનિકો અને તેમના સિદ્ધાંતો. નિજ્જન સાયકો સેન્ટર, રાજકોટ.
- ડૉ. નનુભાઈ એસ. દોંગા (2007). શિક્ષણનું મનોવિજ્ઞાન. નિજ્જન સાયકો સેન્ટર, રાજકોટ.
- ડૉ. નનુભાઈ એસ. દોંગા (1995). અધ્યાપન મનોવિજ્ઞાન. નિજ્જન સાયકો સેન્ટર, રાજકોટ.
- ડૉ. ગુણવંત બી. શાહ (1978). અધ્યયન મીમાંસા. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
- ડૉ. ગુણવંત બી. શાહ અને ડૉ. કુલીન પંડ્યા (1978). શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
- ડૉ. ગુણવંત બી. શાહ (1997). શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનમાં અધ્યયન મીમાંસા. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.